

41440.

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**ÖZBEKİSTAN TÜRKLERİNİN DİNİ TARİHİ VE
HALK İNANIŞLARI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

DANIŞMAN
Doç.Dr.Mustafa ERDEM

Hazırlayan

Selâmi ÇINAR
A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Öğrencisi

ANKARA-1995

İÇİNDEKİLER

	SAYFA NO
ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR.....	III
GİRİŞ.....	1
A. ÖZBEKİSTAN TÜRKLERİ.....	1
a- Özbek Kelimesinin Etimolojik Anlamı.....	1
b- Terim Olarak “Özbek” Kelimesi.....	1
c- Özbeklerin Menşei.....	3
d- Özbekistan’ın Coğrafi Konumu.....	4
da- Nüfus.....	5
db- Doğal Kaynaklar ve Enerji.....	6
B. ÖZBEKİSTAN TÜRKLERİ’NİN TARİHİ.....	6
I. BÖLÜM	
A. ÖZBEKİSTAN TÜRKLERİ’NİN DİNİ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ....	11
a-İslâm’dan Önce Özbekistan Türkleri’nin Dini İnanışları.....	11
aa- İslâm Öncesi Türk İnanışları.....	12
aaa- Gök Tanrı İnanıcı.....	12
aab- Yer-Su-Küttü.....	14
aaac-Dağ Küttü.....	15
aad- Ateş ve Ocak Küttü.....	16
aae- Dini Törenler.....	17
aaf-Kam.....	18
ab- Buddizm.....	19
ac- Zerdüştilik.....	21
ad- Hıristiyanlık.....	23
ae- Manihaizm.....	24
b. ÖZBEKİSTAN TÜRKLERİ’NİN İSLÂM’I KABULLERİ.....	26
ba- Özbekistan Türklerinin İslâm Dinini Kabul Etmelerinin Sebepleri.....	31
bb- Özbekistan Türkleri’nin İslâm’dan Sonraki Durumu.....	33
bba- Karahanlılar dönemi.....	33
bbb- Selçuklular Dönemi.....	35
bbc- Moğollar ve Sonraki Dönem.....	37
bbd- Çarlık Dönemi.....	38
bbe- Bolşevik Dönemi.....	44
bbf- Günümüzde Bağımsız Özbekistan.....	56
bc- Özbekistan Türklerinin İslâm Anlayışları.....	59
II. BÖLÜM	
A- GÜNÜMÜZDE ÖZBEKİSTAN TÜRKLERİ’NİN HALK İNANIŞLARI....	61
a- Tabiatla İlgili Halk İnanışları.....	61
aa- Gök.....	61

ab- Güneş-Ay-Yıldız.....	62
ac- Yer-Su.....	63
aca- Yer-Dağ.....	64
acb- Su.....	65
acc- Ağaç.....	66
ad- Ateş-Ocak.....	67
ae- Yağmur.....	69
af- Rüzgar.....	71
b- Olağanüstü Varlıklarla İlgili Halk İnanışları.....	71
ba- Cadı-Peri-Dev.....	72
bb- Albastı.....	73
bc- Tılsım.....	74
c- Törenlerle İlgili Halk İnanışları.....	74
ca- Doğuş ve Doğuş Sonrakı İle İlgili İnanışlar.....	74
cb- Nişan- Düğün-Evlenme.....	78
cc- Kurban.....	83
cd- Ölüm.....	84
ce- Nevruz.....	86
d- Diğer Halk İnanışları.....	87
da- Cinler.....	87
db- Nazar.....	88
dc- Muska.....	88
dd- Isırık.....	89
de- Falcılık.....	89
df- Sarımsak.....	89
dg- Balık.....	90
dh- Köpek.....	90
dı- Hastalık.....	90
dk- Kısmet.....	91
e- Özbekistan Türkleri'nin Halk İnanışlarının Değerlendirilmesi.....	91
ea- İslâm Öncesi Türk İnanışlarının İzleri.....	91
eb- Özbekistan Halk İnanışlarının Değerlendirilmesi.....	95
SONUÇ.....	97
BİBLİYOGRAFYA.....	100

ÖNSÖZ

Dünyada yaşayan milletlerin en eskilerinden biri olan Türkler, bugün de Adriyatik'ten, Çin Seddi'ne kadar uzanan geniş bir bölgede varlığını devam ettirmektedir. Bazı tarihi olaylar sebebiyle Türkler, uzun yıllar değişik coğrafyalarda birbirinden uzak ve kopuk yaşamak zorunda kalmıştır. Bu durum onları bazı yönlerden farklı görüntüler almalarına sebep olmuştur. Günümüzde Türkler'in çeşitli dili, tarihi ve kültürü hakkında çalışmalar yapılmış, ancak yeterli olamamıştır. Özellikle Sovyetler Birliği dönemi başta olmak üzere Türk Cumhuriyetlerinin dini hayatı üzerine ciddi çalışmaların eksikliği hissedilmektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte kurulan yeni dünya düzeninde ortak tarih, dil, din ve soy birliğine sahip olduğumuz Türk toplulukları bağımsızlıklarına kavuşmuştur. Bu topraklar, zengin bir kültüre sahiptir. Bu kültürün incelenmesi, Türk kültürünün bütün boyutlarının ortaya konulmasını, bu kültürün bir unsuru olan mahiyeti fazla bilinmeyen eski Türk dininin yapısı hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlayacaktır. Özbekistan'ın dini ve kültürel yapısının incelenmesi, bu bakımdan önemli olacaktır. Yaptığımız araştırmada, Türkiye'de bu konuda müstakil bir çalışmanın olmadığını tesbit ettik, Eski Türk inançlarının ve uygulamalarının canlı bir şekilde halkın yaşamakta olduğu Özbekistan bölgesini bu amaçla incelemeyi uygun bulduk.

Araştırmamız, Giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş'te Özbek adı, Özbeklerin menşei, Özbekistanın coğrafi konumu ve siyasi tarihine kısaca temas edilmiştir. I. Bölüm'de Özbekistan'da İslâm Öncesi Dini İnançlar, İslâm'ın bu ülkede yayılması ve Özbekistan Türkleri'nin İslâm dinini kabul ettikten sonraki durumu incelenmiştir. II. Bölüm'de

Özbekistan Türkleri'nin günümüz halk inanışları tesbit edilmiş, eski inançlarının izleri ele alınmış ve bunların değerlendirilmesi yapılmıştır. Sonuç kısmında ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Çalışma esnasında imkansızlıklar dolayısıyla bizzat Özbekistan'a gidip yerinde inceleme yapamadık. Ancak imkanlar ölçüsünde Özbekistan'lı yazarlar ve oraları gören bilim adamlarının eserlerinden yararlanmayı ihmal etmedik. Ayrıca Türkiye'de konu ile ilgili yazılan eserlere de başvurduk.

Çalışmalarında beni yönlendiren ve yardımcı olan muhterem Hocam Doç.Dr.Mustafa ERDEM'e Teşekkür ederim.

Selâmi ÇINAR

Ankara 1995

KISALTMALAR

A.Ü.İ.F.D. : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Bkz., : Bakınız

Çev. : Çeviren

Haz. : Hazırlayan

İ.A. : İslâm Ansiklopedisi

Neşr. : Neşreden

O.A.T.T.H.D. : Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler

Sa. : Sayı

T.F.A.Y. : Türk Folklor Araştırma Yıllığı

T.K.A.E. : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

GİRİŞ

A.ÖZBEKİSTAN TÜRKLERİ

a- Özbek Kelimesinin Etimolojik Anlamı

"Özbek" kelimesi Özbekler arasındaki anlayışa göre, "Öz+bek" kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu kelime "kendi kendine, özü özüne bey, hâkim" anlamına gelmektedir.¹ Bir başka yoruma göre ise "bek" kelimesi "pek" "sağlam" anlamında olup Özbek de özü pek, sağlam demektir.²

b- Terim Olarak " Özbek " Kelimesi

Çok eski tarihi geçmişi olan Türk Milletini tanıtan değişik isimler bulunmaktadır. Hunlar, Uygurlar, Gazneliler, Selçuklular, Osmanlılar bunlardan sadece birkaçıdır. Köken olarak aynı oldukları halde farklı isimlerle tarih sahnesinde yerini alan bu boylardan "Türk" adını ilk defa kullanan "GökTürkler" olmuştur. Türk soyundan olmakla birlikte başka bir isimle tanınan bir diğer Türk boyu da Özbekler'dir.

Tarihçiler XIII.yüzyıla kadar Özbek adı ile bilinen bir toplumdaki söz etmemektedir. Ancak belirtilen tarihten sonra ortaya çıkan bu topluluğun adı, konu üzerinde araştırma yapanların dikkatini çekmekte ve çeşitli yorumlar yapmalarına sebep olmaktadır. Bazıları " Özbek" kelimesinin bir şahıs ismi olduğunu ve ona izafeten çevresindeki insanlara bu adın

¹ Z.V. Togan, Bugünkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1942, I, 47
Murad Mansur, Özbeğim I, Taşkent-1992, 114

² Bkz. Hasan Eren, " Türk Onomastique'i Hakkında ", Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, 127-129

verildiğini düşünmekte, bazıları da onun bir yer adı olabileceğini ve orada yaşayanlara "Özbek" denilebileceğini ileri sürmektedir.

Türk tarihi üzerinde araştırmaları ile tanınan Barthold, Maveraünnehr çevresinde yaşayan Müslüman toplumuna, idarecileri Özbek Han'a (1312-1340) nisbetle Özbekler denildiğini nakletmektedir. O, "Özbek" kelimesinin "Çagatay" kelimesinin karşılığı olarak, Cuci soyundan gelenlerin ülke ve torunlarına da isim olarak verildiğini nakletmektedir.³

Barthold'un bildirdeğine göre Altın Ordu hanlıkları'nın bağımsızlıklarını yitirmeye başlamasından sonra "Özbek" adı, Güney Rusya'da bir millet ve devlet adı olmaktan çıkmış, sadece Türkistan'a göçen toplumlar için kullanılmıştır.⁴

XV. yüzyıla ait İran kaynakları, Altın Ordu halkını Özbekler'in teşkil ettiğini bu sebeple onlara da "Özbek Ulusu" adı verildiğini nakletmektedir.⁵

Altın Ordu ve Özbekler üzerine araştırma yapan Yakubovskiy, "Uzbek" "Özbek" kelimesi üzerinde durmuş ve zaman zaman Kıpçak, Ak Ordu ve Cuci toplumlarına bu adın verildiğini belirtmiştir.⁶

Coğrafi mekandan çok şahıs ile ilgili olan ve bu özelliği ile belli bölgelerde yaşayan Türk topluluklarının adı olarak bilinen "Özbek" kelimesinin ait olduğu kesimi tam olarak ayırmak oldukça güçtür. Çeşitli adlarla tanınan Türk topluluklarının kökenlerindeki

³ Bkz. W.Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Çev.K.Y.Koprıman-A.İ.Aka, Ankara 1975, 241

⁴ Bkz.Barthold, O.A.T.T.H.D., 242

⁵ A.Yu.Yakubovskiy, Altın Ordu Ve Çöküşü, Çev.Hasan Eren, Ankara 1992, 133

⁶ Yakubovskiy, 134

ortaklık ve yaşadıkları coğrafya bu güçlüğü daha da artırmaktadır. Ayrıca Türk toplulukları arasında zaman zaman meydana gelen birleşme ve ayrılmalar Özek adıyla tanınan saf bir toplumu tesbite imkan vermemektedir Ancak İslâm'dan önce Kıpçak bozkırlarında yaşayan ve "Toğmak" adıyla bilinen Kıpçak ve Altın Ordu Türk topluluklarına Özbek Han'dan sonra Özbek adının verildiği rivayetler arasındadır.⁷

c- Özbekler'in Menşei

Moğol istilasının en önemli sonuçlarından biri Orta Asya'nın etnik yapısında meydana gelen değişimlerdir. Karluk, Kıpçak ve bunlar gibi diğer bazı Türk boyları Moğol istilasından sonra müstakil olarak varlıklarını fazla koruyamamış ve Moğol boyları ile kaynaşarak yeni kavimler meydana getirmiştir. Bunların dili Türkçe olmasına rağmen tarihi hatıraları, askeri teşkilatı ve gelenekleri Moğol özellikleri taşımıştır. Bu günkü Orta Asya'daki Özbek, Kazak, Karakalpak bu kaynaşmanın neticesi sayılmıştır.⁸

Bütün bunlardan sonra günümüz Özbek Türkleri'nin üç etnik unsurdan meydana geldiği iddia edilmektedir. Bunları kısaca tanıtmak mümkündür.

1- XI. yüzyıldan itibaren bölgede yaşayan Tacik halkında Türkleştiren Maverâünnehr'in eski Türk halkıdır.

2- Bu Türkleşme sonucu şehirlerde yaşayan eski Tacikler bunlar ana dillerini uzun zaman önce unutmuştur.

⁷ Togan, Bugünkü Türkili, 31; Herman Vamberi, Buhara Tarihi, Taşkent 1990, 76

⁸ Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı, Destanları, İstanbul 1980, 10

3- XV. yüzyılın sonunda XVI. yüzyılın başında Amuderya ve Sırderya'nın aşağı alanlarından bugünkü Özbekistan'a toplu olarak göçeden göçebe Özbekler'dir.⁹

Ak Ordu Özbekleri de bugünkü Özbek kavminin etnik teşekkülüne katılan unsurlardan biridir. Ak Ordu Özbekleri'nin esas kütesini Kıpçaklar meydana getirmektedir.¹⁰ Cengiz Han'ın oğlu Cuci, Kıpçak ülkesine girip, Kıpçakların çoğunu katletmiş, diğerlerini komşu kavimlere veya Moğol uruklarına sığınmak zorunda bırakılmıştır. Zamanla Moğollarla Kıpçaklar karışarak Özbek uruğunu meydana getirmiştir.¹¹ Togan, bugünkü Özbekler'in, Şeyban (Şiban) Ulusu Özbekleri oluşunu ve Özbekler'in 92 kabileden meydana geldiğini nakletmektedir. Bu 92 kabileyi belirten bir Nesabname vardır. Nesabnamede Özbekler'den " Togsan iki bavlı Özbek " şeklinde bahsedilmektedir. Buradaki " bav " kelimesi " boy kabile " anlamına gelmektedir.¹²

Özbekler'in kökeni hakkındaki Tarihçiler'in çoğunluğunun ortak olduğu görüş; Özbekler'in Türk ve Moğol kavimlerinden meydana gelmeleridir.¹³

Özbekler'in yaşadığı bölge olarak Altın Ordu Hanlığının doğu kısmını meydana getiren Ak Ordu arazisi gösterilmektedir. Bu bölge Hazar Denizi'nin doğusundan Maveraünnehr'e kadar olan alan ile Sır derya havzasına kadar uzanmaktadır.¹⁴

d- Özbekistan'ın Coğrafi Konumu

⁹ Yakubovskiy, 133

¹⁰ Yakubovskiy, 134

¹¹ Bkz.Fahrettin Kırzioğlu, Kıpçaklar, Ankara 1992, 12,14,103

¹² Togan, Bugünkü Türkili, 42

¹³ Bkz.Mustafa Kafalı, Altın Ordu Hanlığının Kuruluş Ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1978,39,41-44,, Togan Bugünkü Türkili, 43-45; Sümer,10; Kırzioğlu, 12-14,103

¹⁴ Kafalı, 187

Özbekistan, Batı Türkistan'da Amu Derya (Ceyhun) ve Sır Derya ile Aral Gölü ovasında Tanrı Dağları'nın (Tiyenşan) eteklerinde kurulmuş olan ve Orta Asya diye tarif edilen bölgenin merkezi kısmında yer alır. Kuzey ve Kuzeybatıda Kazakistan, doğu ve güneydoğuda Kırgızistan ve Tacikistan, güneybatıda Türkmenistan ve güneyde de Afganistan ile sınırlıdır.¹⁵

447.000.km karelik yüzölçümü ve 19.906.000 (1989) nüfusa sahip olan Özbekistan Batı Türkistan Türk Cumhuriyetleri içerisinde nüfus bakımından birinci ve toprak genişliği bakımından da üçüncü sırayı almaktadır.¹⁶

Topraklarının %20' sini düz ve kurak batı kesmi oluşturur. Özbekistan'da çok kurak bir kara iklimi hüküm sürer. Yazları sıcaklık 47 dereceye kadar çıkar. Kışında bu sıcaklık eksi 20 'lere kadar düşer.¹⁷

Özbekistan'da pamuk, pirinç ve ipek üretimi, Özbekistan ekonomisinin esas unsurlarındandır.¹⁸

Özbekistan'da hayvancılık da yapılmaktadır, 8 milyon civarında koyun, 3 milyondan fazla sığır ve 1 milyona yakın keçi yetiştirilmektedir.¹⁹

da-Nüfus

¹⁵ Mehmet Saray, Özbek Türkleri Tarihi, İstanbul 1993 ,7; Türkiye-Azerbaycan Dostluk Derneği, Özbekistan, Ankara, 1

¹⁶ Saray, Özbek Türkleri, 7; Türkiye-Azerbaycan, 2

¹⁷ Saray, Özbek Türkleri, 8

¹⁸ Saray, Özbek Türkleri, 8

¹⁹ Saray, Özbek Türkleri, 8

Özbekistan Cumhuriyetini meydana getiren nüfusun %88' ini Türkler oluşturmaktadır. Bunların %72'sini Özbek Türkleri, %16 sını'da Kazak, Kırgız, Tatar, Türkmen, Karakalpak ve Tacikler oluşturmaktadır. Bunların dışında nüfusun %10'unu Ruslar, %2 sini de Ukraynalılar, Koreliler ve Yahudiler oluşturmaktadır.²⁰ Özbekistan'ın başkenti olan Taşkent aynı zamanda en büyük şehirdir. (2.800.000.). Diğer önemli şehirleri; Semerkant, Buhara, Hive, Hokand, Andican, Harzem, Cizzak, Fergana, Nevai, Urgenç ve Nukusdur.²¹

db- Doğal Kaynaklar ve Enerji

Özbekistan, doğalgaz, petrol ve kömür yataklarına sahiptir. Zerefşan Vadisi'nin Muruntav bölgesinde zengin altın yataklarına sahip olan ülkenin diğer önemli madenleri, gümüş, bakır, demir, çinko ve mobildendir.²²

Özbekistan'da 600'e yakın akarsudan yararlanarak üretilen enerji halkın elektrik ihtiyacını karşılamada önemli bir yer tutmaktadır. Pamir eteklerinde ve nehirler üzerinde kurulan hidroelektrik santrallerinden 50 milyon kilovatsaat enerji üretimi vardır.²³

B- ÖZBEKİSTAN TÜRKLERİ'NİN TARİHİ

Türkeler'in anavatanı Orta Asya'dır. Burası doğudan Kadırgan dağlarından batıda Ural dağları ile Hazar denizi'ne kadar, kuzeyden Sibiryadan, Güneyde Çin, Tibet ve İran ülkele rine kadar uzanan geniş sahadır.²⁴

²⁰ Saray, Özbek Türkleri, 10

²¹ Saray, Özbek Türkleri, 11

²² Saray, Özbek Türleri, 9; Türkiye-Azerbaycan, 13

²³ Saray, Özbek Türkleri, 9

Tükler çeşitli sebeplerle anayurtlarından ayrılarak dünyanın çeşitli bölgelerine göç etmek zorunda kalmış ve Türklerin bir kısmı M.Ö.1300 - 1000 yıllarında Türkistan bölgesine gelmiştir.²⁵ M.Ö. 8-7 yüzyılda bugünkü Özbekistan topraklarında Saka²⁶ İmparatorluğu hüküm sürmüştür. Sakalar'dan sonra bu topraklara Kuşanlar,²⁷ Hunlar,²⁸ Göktürkler, Emeviler, Abbasiler, Samaniler, Karahanlılar, Selçuklular, Karahitaylar, Harzemşahlar, İlhanlılar, Timurlular, Şeybaniler, Özbek Hanlığı, Özbek Hanlıkları ve Ruslar hüküm sürmüştür.²⁹

Altın Ordu Han'ı Özbek'ten (1312-1340) dolayı bu isim ile anılan Orta Asya Türkleri'nin bir kısmı aynı soydan gelen EbülHayr (1428-1468) idaresinde toplanmışlar ve onu Sibir'de (Tobolsk yakınında) han ilan etmiştir. Ebül - Hayr döneminde Özbekler Seyhun Irmağının Kuzey yakasına ulaşarak Maveraünnehr'deki Timur topraklarını tehdit etmeye başlamıştır.³⁰

Özbekler 16. yy'ın başlarında Timur'un hâkimiyetini ortadan kaldırarak, çok kısa zamanda hâkimiyetlerini bütün Orta Asya'ya yaymıştır.³¹

²⁴ İlhami Durmuş, İskitler (Sakalar), Ankara 1993, 46; Saray, Özbek Türkleri, 11

²⁵ Bkz. Saray, Özbek Türkleri, 12; İbrahim Hocamuradov, İslâm Millîlik Kadriyat, Taşkent 1993, 74

²⁶ Bkz. Şemseddin Günaltay, " İbn-i Sinanın Şahsiyeti Ve Milliyet Meselesi " Belleten, Ankara 1940,IV,15; Durmuş,33

²⁷ Bkz. G.A.Hidayetov, Benim Canacan Tarihim, Taşkent,1992,62; Günaltay, 19

²⁸ Bkz. Günaltay, 20

²⁹ Nadir Devlet, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,(Çağdaş Türkiler), İstanbul 1993, 296

³⁰ Devlet, Çağdaş Türkiler, 297

³¹ Togan, Bugünkü Türkili, 31; Devlet, Çağdaş Türkiler, 297

19. yüzyıl başlarında bölgeye sızmaya başlayan Ruslar 19 Şubat 1876'da Hokant Hanlığı'nı topraklarına katıp Buhara ve Hive hanlıklarına da üstünlüklerini kabul ettirmiştir.³²

1917 Şubat ihtilali, Türkistanlılara, istediklerini açıkça dile getirmek fırsatını vermiştir. 1917 Martında Taşkent te bir İslâm kongresi toplanmış ve bir milli komite kurulmuştur. 1917 ihtilalini gerçekleştiren Bolşevikler tarafından yayınlanan bildiri çerevesinde Milli Komite Hokand'da Türkistan'ın idaresi için bir İslâm'i hükümet kurmuş, bu hükümet şubat 1918' de Taşkent'ten yollanan Rus askeri birlikleri tarafından yıkılmıştır. Bunu takiben, Lenin'in 1919 sonunda atadığı Türkistan komisyonu Taşkent'te yönetimi devralmıştır. Hive (Aralık 1919) ve Buhara Hanlığının (Şubat 1920) Kızılordu tarafından yıkılması ve kağıt üzerinde bağımsız Harzem ve Buhara Sovyet Halk Cumhuriyetlerinin kurulması (1920) Basmacılık* mücadelesinin yayılmasına neden olmuştur.³³

Lenin'in talimatıyla Türkistan Komisyonu Basmacılık mücadelesini durdurmak için Türkistan halkına çeşitli dini kolaylıklar sağlamış, böylece mücadelenin etkisini zayıflatmıştır. Basmacılar mücadelelerini 1930 yılının sonuna kadar sürdürmüş, fakat başarılı olamamıştır.³⁴

³² A.Bennigsen-C.C.Quelquejay, Stepte Ezan Sesleri, Çev.Nezih Uzel, İstanbul 1983, 9

* Basmacılık; Türkistan'da halkın yabancı "Rus" hâkimiyetine karşı giriştiği milli bir mücadeledir. Bu milli mücadeleye, Türkistan milli cemiyetleri, fırkalar, Başkurdistan, Buhara hükümeti azaları, Kırgız ve Kazak aydınları, Türkiyeli komutanlar (Enver Paşa gibi) bazı Afganlılar katılmış ve pek çoğuda bu yolda şehit olmuştur. Türkistan'da halkın giriştiği bu milli mücadele Ruslar tarafından dünya milletlerine önemsizbir olay gibi Basmacılık (Basan -Haydutluk edenlerin) hareketi olarak tanıtılmak istendiği için bu ad verilmiştir. (Bkz. Togan, Bugünkü Türkili, 471; Saray, Özbek Türkleri, 45)

³³ Devlet, Çağdaş Türkiler, 304; Saray, Özbek Türkleri, 39

³⁴ Abdurrahman Avtarhanov, Kremli Saltanatı, Çev.Kerim Buhriev, Taşkent 1993, 45; Togan, Bugünkü Türkili, 471

1924'de Orta Asya ve Kazakistan'da sınırları ve etnik temelleri yeniden belirleyen idari düzenlemeyle Harzem, Buhara ve Türkistan Cumhuriyetleri dağıtılarak toprakları beş Türk Cumhuriyetine bölünmüştür. Özbekistan Cuumhuriyeti, 27 Ekim 1924'de kurulmuştur.³⁵ Bu cumhuriyetin sınırları içinde olan Tacikistan 1929'da Özbekistan'dan ayrılarak ayrı bir devlet olmuştur. 1936' da ise Karakalpak Özerk Cumhuriyeti Özbekis tan'a bağlanmıştır.³⁶

Ruslar öncelikle 1921'den itibaren yerli komünistleri önemli mevkilerden uzaklaştırmıştır. 1928 'lerden itibaren kitle halinde "temizleme hareketi" başlamış ve aralıksız olarak 1938' e kadar sürdürülmüştür. Bu temizleme döneminde komünist rejime katılmış olan yerli aydınların büyük bir kısmı öldürülmüştür.³⁷

Sovyetler Birliği'nin başına Mikhail Gorbachev'in gelmesiyle geliştirdiği açıklık ve yeniden yapılanma (Glasnost) ve (Perestroika) hareketinin Rusların menfatine uygun olmadığına inanan gurupların girişimi ile 19-20 Ağustos 1991'de Moskova'da bir askeri darbe olmuştur. Darbecilerin başarısızlığa uğramasından sonra Sovyetler Birliğini meydana getiren Cumhuriyetlerin birerbirer bağımsızlıklarını ilan etmesi Özbekistan'ı da harekete geçirmiştir. Özbekistan parlamentosu 31 Ağustos 1991'de Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Özbekistan Komünist Partisi kendisini lağvederek Demokratik parti adını almıştır.³⁸

³⁵ Bkz. Baymirza Hayıt, Die Wirtschaftsprobleme Turkestans, Ankara 1968, 37-38

³⁶ Devlet, Çağdaş Türkiler, 323; Saray, Özbek Türkleri, 52

³⁷ Devlet, Çağdaş Türkiler, 305

³⁸ Saray, Özbek Türkleri, 78

29 Aralık 1991'de yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimine iki aday katılmıştır. Bunlar Demokrat parti adına İslâm Kerimov ve 1991'de kurulan Erk partisi adına Muhammed Salih'tir. Bu seçimi İslâm Kerimov büyük bir çoğunlukla kazanmıştır.³⁹

Bağımsız Özbekistan Cumhuriyetini ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. Özbekistan Cumhuriyeti BDT, Birleşmiş Milletler, AGİK gibi milletler arası kuruluşlara da üye olmuştur.⁴⁰

³⁹ Saray, Özbek Türkleri, 78; Devlet, Çağdaş Türkiler, 342

⁴⁰ Saray, Özbek Türkleri, 78

I. BÖLÜM

A- ÖZBEKİSTAN TÜRKLERİ'NİN DİNİ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

Özbekistan tarih boyunca çeşitli dinlerin yaşadığı bir ülkedir. Zerdüştilik, Buddizm, Manihaizm ve Hıristiyanlık Türkler arasına girme başarısı göstermiştir. Budizm, özellikle Buhara ve Belh gibi şehirlerde yerleşmiştir. Buharada çok miktarda Buddist Vihara (manastır) ları kurulmuştur. Bu sebeple Buhara şehri adını Buddist manastırları viharalardan almıştır.⁴¹ Irak, İran ve Horasan yoluyla Maverâünnehr'e gelen Hıristiyanlık,⁴² İrandan Maverâünnehr'e gelen Zerdüştilik ve Manihaizm, Maverâünnehr bölgesinde yayılmıştır. Buradan da büyük kervan yolu ile uzak - doğuya kadar yayılma başarısı göstermiştir. İslâm dini'nin Maverâünnehr'e girmesinden sonra ise, bu dinlerin bütünü etkisini kaybetmiştir.⁴³

a- İslâm'dan Önce Özbekistan Türkleri'nin Dini İnanışları

İslâmiyeti kabul etmeden önce bütün Türkler gibi Özbekistan Türkleri'de çeşitli din ve kültürlerle çevrili bir bölgede yaşamıştır. Bu yüzden Türkler Yahudilik, Zerdüştilik, Buddizm, Manihaizm ve Hıristiyanlık gibi dinlerden etkilenmiş ve bunlardan bazılarını din olarak kabul etmiştir. Ancak Türkler'in çoğunluğu bu dinleri sahip oldukları inanç ve

⁴¹ Togan, Bugünkü Türkleri, 81

⁴² İbn Hazm, Ebi Muhammed Ali, El-Fasl Fil-Milel Vel-Ehya En-Nihal, Kahire 1321, I, 49

⁴³ Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul 1980, I-II, 135

gelenekleriyle bağdaştıramadıklarından dolayı benimsememiştir. Türkler sahip oldukları inanç ve geleneklerini İslâm'la bağdaştırmış, İslâm'la karşılaştıktan sonra, onu bir daha ayrılmamak üzere kabul etmiştir.

aa- İslâm Öncesi Türk İnanışları

aaa- Gök Tanrı İnancı

Kaynaklarda, Orta Asyada devlet kurmuş olan Türk boylarının hepsinde "Gök Tanrı" inancının bulunduğu belirtilmiştir. Sakalar, Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi Türk devletlerinde dini sistemin merkezinde tek ve yaratıcı kabul edilen Tek Tanrı inancı yer almıştır.⁴⁴

Gök Tanrı inancının esasları eski Çin kayıtlarından, Orhun Kitabeleri'nden ve diğer kaynaklardan tesbit edilebilmektedir. Bu kaynaklara göre " Tanrı yardım eder, takdir eder, yaratır, öldürür, cezalandırır, insanlara yol gösterir, adına yemin edilir, gece ile gündüzü yaratır, bitkiyi canlandırır, herşeyi bilir ve ebedidir."⁴⁵

Elimizdeki en eski kaynak olan Orhun Abideleri'nde Türkler'in bütün evreni yaratan ve ona hükmeden Tek Tanrı inancına sahip oldukları görülmektedir. Bu abidelerde " üstte mavi gök (Kök Tengri) altta yağız, yer yaratıldığında ikisi arasında insanoğlu yaratılmıştır " denilmektedir.⁴⁶

⁴⁴ Bkz.Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, İstanbul 1971,II,117; Nasimhan Rahman, Türk Cihanı, Taşkent1993, 88 ; Durmuş, 51-52

⁴⁵ Bkz.İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara 1977, 259-260; P.W.Schmidt, " Tukue'lerin Dini ", Çev.Sadettin Buluç, İstanbul 1966, 79

⁴⁶ Necip Asım, Orhun Abideleri, İstanbul 1340, 101,143

Ayrıca:

"Zamanı Tanrı tanzim eder,

İnsanoğlu ölmek için yaşar"⁴⁷

"Tengri Tek Tengri de bolmuş,

Türk Bilge Kağan bu zamanda oldum".⁴⁸

Bu ifadelerde gökyüzünü, yeryüzünü insanoğlunu yaratan ve zamanı düzenleyen bir Tanrı'dan söz edilebilmektedir.

Özbek Türkleri'ni oluşturan Türk boylarında da Tek Tanrı inancı vardı. Onlar herşeyin Gök Tanrının iradesine tabi olduğuna, kendisine tapanlara yardım edeceğine ve yurtalarını koruyacağına inanırdı. Bu nedenle O'na kurban sunarlardı.⁴⁹

Türkler Tanrıya " Tengri " de demiştir. Türkiye Türkçesindeki "Tanrı" kelimesi Orhun abidelerinde " Tengri tek Tengri"⁵⁰ biçimindedir. Aynı kavram az çok ses değişimleriyle ,bütün Türk lehçelerinde kullanılmıştır. Kelimedeki " -ng-" sesleri, kelimenin ince sıradan kalın sıraya geçmesinde etkili olmuş, kelime Türkiye Türkesinde " Tanrı ", Yakutçada ses ayrışımı olayı ile " Tangara " biçimini almıştır.⁵¹

⁴⁷ Asım, Orhun Abideleri, 128

⁴⁸ Asım, Orhun Abideleri, 130

⁴⁹ T.Cavliiev, Tabiat,İnsan Ve Din, Taşkent 1986,13; Rahman,88

⁵⁰ Asım, Orhun Abideleri, 130

⁵¹ Hikmet Tanyu, İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, İstanbul 1986, 7

Bununla birlikte eski Türkçe'de "gök" (sema) ve "en büyük ruh" mefhumları tek bir kelime "Tengri" ile ifade edilmiş, gök "mavi" kelimesi ise bunun sıfatı olarak kullanılmıştır. İslâm dinini kabul ettikten sonra Türkler, "gök" kelimesini "sema", "Tengri" kelimesini de "Allah" mefhumuna tahsis etmiştir.⁵²

aab- Yer - Su Kültü

Eski Türkler, tabiatı Tanrı'nın bir yaratığı kabul etmiş, kutsal saymıştır. Onlar tabiatı "Yer-Su" terimi ile ifade etmiştir. Yer-Su terimi ile ifade edilmiş olan kutsallık, büyük imparatorluklar devrinde gelişerek bir vatan inancı haline gelmiştir.⁵³ Nitekim Orhun abideleri yeni ve büyük kağanların Gök Tanrı tarafından Türkler'in başına getirilişinden söz ederlerken, bu geliş için, bir sebepte göstermiştir: Onlara göre Tanrı Türk Kağanı'nı, "Yer ve Su" lar sahipsiz kalmasın diye göndermiştir. Bu yerlerin Türk kağanları tarafından idare edilmesi gerekmiştir. Yeni alınan ülkelerin gerçek sahibi de yine Türk Kağanı olarak gösterilmiştir.⁵⁴

Çin kaynakları Hunlar'ın Gök Tanrı'ya Yer-Su ruhlarına ve atalarına kurban sunduklarını haber vermiştir.⁵⁵ Yer ve Sular, eski Türkler'de "Iduk" yani Tanrı tarafından gönderilen kutsal hediyeler sayılmıştır.⁵⁶ Orhun Abideler'inde ise Yer-Su ruhlarının mukaddes olduğu belirtilmiştir.

⁵² Abdülkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul 1976, 19

⁵³ İnan, Eski Türk Dini, 30; Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ankara 1993, 81

⁵⁴ Talat Tekin, Orhon Yazıtları, Ankara 1988, 41,43; B.Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1976, II, 49

⁵⁵ Bkz. A. İnan, Tarihte Ve Bugün Şamanizm, Ankara 1986, 2-3

⁵⁶ Ögel, Türk Kültürünün..., 164

"Yukarıda Türk Tengrisi,

Türkler'in mukaddes yeri, suyu "⁵⁷

Özbekistan'da Yer - Su inancına bağlı olarak çeşitli dağlar, sular, ağaçlar kutsal kabul edilmiş ve bunlara dualar edilerek, kurbanlar kesilmiştir.⁵⁸ Özbekistan Türkleri'de diğer Türk boyları gibi tabiatı canlı kabul etmiş ve tabiatta birçok varlığa kutsallık yüklemiştir.⁵⁹

aac- Dağ Kültü

Eski Türkler'de dağın kutsallaştırılması ve dağa inanış hem çok eski hem de çok yaygındı. Dağ kültü, Gök Tanrı inanışı ile ilgili bir kült idi. Türkler, dağların Tanrı makamı olduğuna inanırdı. Özbekistan topraklarında hüküm sürmüş olan Hunlar'ın da kutsal dağları vardı. Hunlar, devletler arasında yapılan andlaşmalarda dağların tepesinde kurban kesip and içerek imzalardı.⁶⁰

Genellikle Orta Asya Türkleri en büyük dağlara tanrı dağı demiştir ve kutsal kabul etmiştir. Bu dağlar da av yapılmamış, hayvan otlatılmamış ve odun kesilmemiştir.⁶¹

İslâm'ın Orta Asya'ya yayılması ile bu kutsal yerlerde mescitler, türbeler yapılmaya başlanmıştır. Bir çok dağa din büyüklerinin adları verilmiştir. Pamir Altay dağları, Süleyman

⁵⁷ Asım, Orhun Abideleri, 106,150

⁵⁸ Bkz. Rahman, 77,89

⁵⁹ Rahman, 90

⁶⁰ Bkz. İnan, Şamanizm, 48-49; İnan, Eski Türk Dini, 31-32

⁶¹ Bkz. Cavliev, Tabiat,13

dağı, Şirab ad-Süleyman ata; Aslanbab-Arslanbab dağı gibi adlar bunlar arasında yer almıştır.⁶²

aad- Ateş ve Ocak Kültü

Eski Türkler'de ateş ve ocak kutsal kabul edilmiştir. Onlar ateşe bakarak kahinlik yapmıştır. Nitekim eski Arap müelliflerin'den biri Türkler'in ateşle kehanetlerine dair şu bilgileri vermiştir." Türkler'in büyük hükümdarlarının belli bir günü vardır ki, o gün kendisi için büyük bir ateş yakılır. Bu ateşe kurban sunulur ve dualar okunur. Bu ateşin üzerinde büyük alevler yükselir. Bu alev yeşilimsi renkte olursa bereketli yağmur ve iyi mahsul olacaktır; kırmızı renkte olursa savaş olacaktır; sarı olursa hastalık ve salgın olacaktır; siyah olursa hükümdarın ölümü yahut uzak bir yere yolculuk olacaktır."⁶³

Yakutlar da ocaktaki külün kıpırdadığını görürlerse "og kuta oynuyor " (Çocuk ruhu oynuyor) derler, ateşin ailede bir çocuk doğacağını haber verdiğine inanırlar. Bir şey hakkında düşünürken ateş ıslık çalarsa, o şeyin olmayacağına hükmederler.⁶⁴

Türkler öte yandan ateşin herşeyi temizlediğine ve kötü ruhları kovduğuna inanırlardı.⁶⁵ Nitekim Göktürler, kendilerine gelen yabancı elçileri ateş üzerinden geçirirlerdi ki, böylece ateşin onları kötü düşüncelerden temizlediğine inanırlardı.⁶⁶

Ocaklarda ailede kutsal sayılmış ve bu kutsallık atalara saygı ile de ilgili olmuştur.⁶⁷

⁶² Bkz.Cavliev, Tabiat,13

⁶³ İnan, Eski Türk Dini, 42

⁶⁴ İnan, Eski Türk Dini, 43

⁶⁵ İsa Cabbarov, Hudalar,Evliyalar Ve Adamlar,Taşkent 1985,71 Lev Nikolayeviç, "Eski Türk Dini",

Çev.Harun Güngör, Türk Kültürü Dergisi, Ankara Eylül 1994, XXXII, Sa.377, 531; İnan, Şamanizm,69

⁶⁶ B.Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,Ankara1988,78

aae- Dini Törenler

Eski Türkler'in dini ayin ve törenlerini iki kısma ayırmak mümkündür. Birincisi, belli zamanlarda yapılması gereken; ikincisi tesadüfi olaylar dolayısı ile yapılan özel ayin ve törenler. Belli zamanlarda yapılan ayinler ilkbahar, yaz ve güz (sonbahar) mevsimlerinde yapılırdı. Bunlar çok eski zamanlardan beri icra edilirdi. Eski Türk imparatorluklar, dönemin de bu törenlerin devletin resmi dini bayramları olduğu, Çin kaynaklarının verdikleri bazı bilgilerden anlaşılmaktadır.⁶⁸ Nitekim İlkbaharda yapılan ayinde kam (şaman), bir yer belirleyerek, ortaya kayın ağacı diker ve bir çadır kurulurdu. Tabiatın yeniden canlanması dolayısı ile yapılan ayinde at kesilerek, kurban eti ile ziyafet verilirdi. Kam ayin sırasında, göklere çıkmayı temsil eder, özel ilahiler söylerlerdi. Ayin üç gün sürerdi.⁶⁹

İkincisi, kötü ruhlara karşı veya adak hayvanını başıboş bırakma, yağmur yağdırma gibi olaylar dolayısı ile yapılırdı. Eski Türkler'de ölen için duyulan acı, çeşitli şekillerde bazı ayin ve törenlerle ifade edilirdi. " Yuğ " törenleri de bunlardandı.⁷⁰ Divan-ı Lügat't - Türk adlı eserde " Yuğ ", "matem, yas, ölü gömüldükten sonra üç veya yedi güne kadar verilen yemek " olarak izah edilmektedir.⁷¹

Çin kaynakları, Göktürkler'in cenaze törenlerini şöyle anlatmaktadır. Ölünün cesedi çadırın içinde yatırılır, akrabaları kendisine at ve koyunlar kurban ederlerdi. Hepsi ata

⁶⁷ Tümer-Küçük, 81

⁶⁸ İnan, Eski Türk Dini, 46

⁶⁹ Tümer - Küçük, 83

⁷⁰ Tümer - Küçük, 83

⁷¹ Mahmut Kaşgarlı, Divan-ı Lügat-i Türk, Çev.B.Atalay, Ankara 1941, III, 143; Mahmut Kaşgarlı, Divan-ı Lügat-i Türk, Çev. Ali Çiçekli 1970, 101

biner çadırı yedi defa dolaşır ve feryada başlardı. Çadırın kapısına geldikleri zaman bıçakla gözlerini keserler, kan göz yaşlarına karışırdı. Sonra belli bir günde ölünün bindiği atı, kullandığı bütün eşyası, ölü ile beraber ateşte yakılır, yılın belli günlerinde mezara gömülürdü. İlkbahar'da ölenleri, sonbahar'da otların ve yaprakların sarardığı zaman gömerlerdi. Kışın veya sonbahar'da ölenleri, ilkbahar'da gömerlerdi. Defin gününde ölünün akrabası, tıpkı öldüğü günde yaptıkları gibi at üzerinde gezer ve yüzlerini kesip ağlardı. Ölü ömründe bir adam öldürmüş ise mezar üzerine bir taş koyarlardı. Atlar ve koyunlar kurban edildikten sonra kafalarını kazıklar üstüne asarlardı.⁷² Cenaze törenlerinde ayrıca ağlayıcılar tutularak, yas törenleri yapılırdı.⁷³ Eski Türkler'de yas alemeti olarak yüksek sesle ağlanır, yüzler parçalanır ve kesilirdi.⁷⁴ Orhun Abidelerinde de yas tutarken saçlarını ve kulakların kesildiği feryad ederek ağlandığı zikredilmektedir.⁷⁵ Aynı zamanda törenlerde " ölü aşısı " denilen ziyafetler de verilirdi.⁷⁶ Bu ziyafetler ölü gömüldükten sonra iki üç yahut yedi güne kadar verilirdi.⁷⁷

aaf- Kam

"Eski Türkler'de ayin ve törenleri yürütüp ruhlarla teması olduğuna inanılan kimselere "kam" denirdi.⁷⁸ Tanrılar tarafından tayin edildiğine, ruhların kendisinin hizmetinde bulduklarına inanılan kam, hayali geniş, mistik ve yaratılış olarak zeki bir

⁷² Bkz. Ögel, Türk Kültürünün... 155 ; İnan, Şamanizm,177-178 Turan, 124

⁷³ Tümer-Küçük, 83; Tekin, 25,39

⁷⁴ İnan, Şamanizm, 195

⁷⁵ Asım, Orhun Abideleri, 157

⁷⁶ Tümer- Küçük, 83; Divan-ı Lügati't Türk, III, 309

⁷⁷ İnan, Eski Türk Dini, 135

⁷⁸ Tümer- Küçük, 83

insandı. Tabiattaki bazı sırlara vakıftı. Kam olacak adam küçüklüğünden beri çok düşünceli olur, vakit vakit canı sıkılır, irticalen şiirler, ilahiler söylerdi.⁷⁹

Vecd halinde iken kam'ın ruhunun göklere çıktığına ve yer altına inip cehennemleri gördüğüne inanılırdı. Eski Türkler'in inançlarına göre kamların kudreti ilahi ve göklerden verilirdi. Bu kudret, kamın başı üzerine bulut olarak gelir; ebe kuşağı şekline girerek, başını, vücudunu doldururdu. Bunun içindir ki her kamın davulunda " ebe kuşağının " resmi bulunurdu.⁸⁰ Kam mesleği öğrenmek ile elde edilmez, soydan gelirdi.

Hiç kimse kam olmak istemezdi. Ancak bir kimse, atalarından olan bir kamın ruhunun zorlaması ile kam olmaya mecbur kalırdı. Kam adayı, yaşlı ve tecrübeli bir kamın yanında yetişirdi. Yaşlı kam ona ruhların adlarını, okunacak ilahileri, duaları, soyundaki geçmiş büyük kamların şecere ve menkibelerini öğretirdi. Sonra genç kam namzedinin bütün akrabaları toplanıp "kam bakışı toy" denilen ayini icra ederdi.⁸¹

ab- Buddizm

Türkler'in Buddizm ile temasları M.Ö. II. yüzyıla kadar inmektedir. Hunlar ve Göktürkler arasında Buddizm yayılmak istemişse de Türk halkı buna direnmiştir.⁸² Çin kaynaklarının bildirdiğine göre, Göktürk Hakanı Bilge Kağan kendi başkentinde bir Buddist

⁷⁹ İnan, Eski Türk Dini, 54; Tümer- Küçük, 84

⁸⁰ İnan, Eski Türk Dini, 54; Tümer- Küçük, 84

⁸¹ İnan, Eski Türk Dini, 54; Tümer- Küçük, 84

⁸² Ekin Alptekin, Uygur Türkleri, İstanbul 1978, 94

mabedi yapmak istemiş, fakat veziri Tonyukuk " Buddist mezhep ve telkinleri göçebe Türkler'in askerlik kabiliyetlerine zarar getirir. " diyerek Hakanının fikrini değiştirmiştir.⁸³

M.Ö. VI. yüzyılda Hindistan'da çıkan Buddizm,⁸⁴ " Hint Baharat Yolu " nunda tesiri ile Afganistan ve İran taraflarında yayılarak Çin'e kadar ulaşmıştır. Özellikle Kuşanlar devri (M.S. I,III), Buddizm'in Maverünnehr'de yayılmasında etkili olmuştur. Ayrıca bu dönemde Kuşan hükümdarı Kanişka* Buddizm'in en büyük hamisi olmuş, Hint felsefe ve kültürünün Buhara ve Belh havalisinde yayılmasını temin etmiş, Buddizm'in Mahayana* mezhebine ait olarak Buharada ve Belh'de iki büyük mabed kurulmuştur.⁸⁵ Bunun dışında Tirmiz⁸⁶ , Buhara, Belh⁸⁷ ve Semerkant 'da kurulan mabedler ile Buddist misyonerler, bu bölgede yaşayan yerli halk arasında Buddizm'in yayılmasında önemli ölçüde etkili olmuştur.⁸⁸

Narşahin'in beyanına göre, Buhara, bu bölgenin Budda heykelleerinin yapıldığı bir merkez haline gelmiş, hatta Buhara'nın Mah adındaki hükümdarı, kendi ismine izafeten "Mah-ı Rüz çarşısı " nı kurdurmuş, bu çarşıda belli günlerde Budda heykelleri satılmıştır.⁸⁹

⁸³ Barthold, O.A.T.T.H.D.,18; Erol Güngör, Tarihte Türkler,İstanbul 1993, 62

⁸⁴ G.Tümer- A.Küçük, 129; Ekrem Sarıkcıoğlu,Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi,İstanbul 1983, 157

* Kanişka, (M.S. 78-103) Kuşan hükümdarıdır. Buddizmi, kabul ettikten sonra idaresi altındaki ülkenin her tarafında bir takım Pagodaue Stupa'lar yani Buddizm mabed ve manastırları kurdurmuştur. Bunun gibi Belh'de de bir Vihara yani mabed yapmıştır. Vihara ismi sonraları Bihar şeklini almış, mabedin tamirinden sonrada buraya Nev-Vihar = Nevbihar denilmiştir. (Bkz. Günaltay, 13,19

* Mahayana; Ne zaman doğduğu kesin olarak bilinmeyen (tahminen M.Ö. I. yüzyıl - M.S. I. yüzyıl arası) bir Buddist mezhebidir. Kendilerine "Büyük Araba" (mahayana) adını veren bu mezhebin mensupları, bütün insanlığın kurtuluşunu amaçlamıştır. (Bkz.Tümer- Küçük, 139-140)

⁸⁵ Günaltay, 19

⁸⁶ T.Cavliiev, An'analer-Hayat Sabahı, Taşkent 1992, 10

⁸⁷ Barthold, Moğolİstilasına Kadar Türkistan, Ankara 1990, 81

⁸⁸ Bkz.Barthold, O.A.T.T.H.D,56; Toğan, Bugünkü Türkili, 81,94; Mirza Bala, "Buhhara" İ.A., İstanbul 1961, II,762

⁸⁹ Narşahi, Ebi Bekir Muhammed b. Cafer, Tarih-u Buhara,Neşr. Emin Abdülmecid Bedevi Nasrullah Mümbüşşir Et-Tarazi, Mısır 1965, 38; Barthold, Türkistan, 113

Zerdüştlüğün etkisi ile Buddizm bu bölgede gerilemeye başlamış, hatta Hıristiyanlık ve Manihaizm'in⁹⁰ rekabeti ile de karşılaşmıştır. Bütün bunlar, Buddizmin yavaş yavaş gerilemesine sebep olmuştur. İslâm fetihlerinin başladığı zamanlarda buddizm bu bölgelerde önemli ölçüde zayıflamıştır. Nitekim 630 yıllarında Orta Asyadan geçen Çin seyyahı Hiuen Cuang ((Tsinang)'ın seyahatnamesinde Buddizm'in Maveraünnehr çevresinde taraftarlarının azaldığı ve etkisini zayıfladığını göstermiştir. Ayrıca O Buddist medeniyetinin en çok geliştiği Doğu Türkistan'dan Soğda* geçen Hiuen Cuang, Buddist manastırlarını ancak Soğd'un güney hududunu geçip Toharistan'a girdikten sonra gördüğünü ifade etmiştir. Hiuen Cuang Semerkant şehrinde yalnız iki boş Buddist manastırı görmüş, Zerdüştlük Buddist keşislerinin o manastırlarda toplanmalarına mani olmuş, hatta onları yanar odunlar ile kovmuştur. Yalnız Hiuen Cang - pek kısa bir zaman için - buradaki manastırları canlandırabilmiştir.⁹¹

İslâm'ın Maveraünnehr'de yayılması ile Buddizm buralarda etkisini tamamen kaybetmiştir. Nitekim Kutaybe b. Müslim Baykent⁹² ve Semerkant'ı fethetince Buddist mabedlerinden pek çok gümüş putlar ve mücevherat elde etmiştir. Buddizm'in mensupları ise zamanla İslâm'a girmiştir.⁹³

ac- Zerdüştilik

⁹⁰ Geo Widengren, Mani und Der Manichaismus, Stuttgart 1961, 132

* Soğd, Buhara ile Semerkant arasındaki bir yerleşim yeridir. (Bkz. Barthold, " Soğd " İ.A., İstanbul 1966, X, 737

⁹¹ Barthold, O.A.T.T.H.D., 37

⁹² Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti, 133

⁹³ Belazûri, Futuhu'l -Büldan, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, 163; İbn Esir, İslâm Tarihi, (El -Kamil Fi't-Tarih) Çev.M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1986, IV, 516

Maveraünnehir'de Zerdüştiliğin kuvvetli yayılması Sasani hanedanlığı zamanında olmuştur. Bu bölge Zerdüşť misyonerlerinin en faal çalıştıkları güvenilir bir yer olduğu gibi, aynı zamanda İran'da ortaya çıkan Zerdüşťlik mensuplarının akımına uğramıştır.⁹⁴

Sasani hükümdürlarından Afridun Buhara'ya bir Zerdüşť Mabedi yaptırmıştır. Zerdüşťliğin tesiri Buhara'da öyle etkili olmuştur ki, uzun zamanlardan beri Buddha heykellerinin satıldığı büyük pazar yeri " Mah-ı Rüz " daha sonraları Zerdüşť Mabedine çevrilmiştir.⁹⁵ Buhara'daki Zerdüşťler ile ilgili bir rivayetinde Narşahi, " Bu vilayette mecusi mabedleri çok idi."⁹⁶ demektedir ve özellikle Kuşanlı tacir mecusilerin güzel köşklere oturduklarını, maddi durumlarının iyi olduklarını belirtmektedir.⁹⁷

Zerdüşťlik Baykent⁹⁸ ve Semerkant gibi maveraünnehr'in diğer önemli şehirlerinde de başarı elde etmiştir. Kutaybe b. Müslim'in Semerkant'ı teslim alışı sırasında Zerdüşť mabedlerine el koyması ve bunu sulh şartları arasında bizzat zikrettirmesi buralarda Zerdüşťliğin başarısını göstermektedir.⁹⁹ Zerdüşťlik daha da ileri giderek Çin Seddine kadar olan geniş bir sahada ve çeşitli Türk boyları arasında da yayılmıştır.¹⁰⁰

Zerdüşťlik, İslâm fethi hareketlerinin başladığı sıralarda kuvvetli bir halde idi.¹⁰¹ Nitekim Maveraünnehr'de İslâm'ın yayılmasında büyük engellerden biri de Zerdüşťlik

⁹⁴ Narşahi, 78; Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti, 135

⁹⁵ Narşahi, 38

⁹⁶ Narşahi, 50

⁹⁷ Narşahi, 50; Barthold, Türkistan, 113

⁹⁸ Birüni, Ebu Reyhan, El-Asarul-Bakiye, Leipzig 1923, 234

⁹⁹ Taberi, Ebi Cafer Muhammed b. Cerir, Tarihur-Rusül Vel Mülük, Neşr. M.J.De Goeje, Leiden, 1885-89, VII, 1246 Belazuri, 613

¹⁰⁰ İbn Fadlan Seyahatnamesi, Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975, 88

¹⁰¹ Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1970, I, 54

olmuştur. İslâm'ın bölgede yayılması, zerdüş cemaatin varlığını olumsuz yönde etkilemiş, bu cemaatin dini lideri Bahramsis bölgede İslâm'ın yayılmasını önlemek için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Emevilerin Horasan Valisi Nasr b. Seyyar Bahramsis'in üzerine yürüyerek faaliyetlerine engel olmuştur. Zerdüştilik de, buralarda İslâm'ın yayılmasına engel olmamıştır.¹⁰² Zerdüş mabedleri mescide çevrilmiş veya zamanla yok olmuştur.¹⁰³

dd- Hıristiyanlık

Maveraünühr'de görülen diğer önemli dinlerden biri de Hıristiyanlığın Nastûrilik* mezhebidir. Suriye'de büyük bir kilise yapmayı başaran Nastûriler¹⁰⁴ Musul, Irak ve Horasanyolu ile Maveraünnehr'e kadar gelmiştir.¹⁰⁵

Budizm ile Zerdüştilik arasındaki mücadeleden yararlanan Nasturi misyonerler, Maveraünnehr'de önemli derecede başarılı olmuş yerli halk arasında yayılmıştır. Semerkant'da bir metropolitlik kurmayı başaran Nastûriler, burayı kendilerine en uygun merkez haline getirmiştir.¹⁰⁶ Ayrıca Buhara gibi şehirlerde de metropolitik kurmuşlardır.¹⁰⁷

¹⁰² Taberi, IX, 1688

¹⁰³ İbn Esir, İslâm Tarihi, Çev. Abdullah Köşe, İstanbul 1986, VI, 449

* Nastûri, Kostantinopolis patriği Nestorius (382-451) Monofizitlerle (Hz. İsa'da ilahi tabiatla beşeri tabiatın birleştiğini savunurlar) mücadele edip, Hz. Meryeme "Tanrının Anesi" denilemeyeceğini, zira Tanrının doğurulmadığını ileri sürmüştür. O, Hz. İsa'da ilahi tabiatla beşeri tabiatı kabul edince, imparatorluk kilisesince mahkum edilip sürülmüştür. (Bkz. Suat Yıldırım, Mevcud Kaynaklara Göre Hıristiyanlık, Ankara 1988, 161)

¹⁰⁴ L. Caetani, İslâm Tarihi, Çev. Hüseyin Cahid, İstanbul 1927, X, 230; Berthold Spuler, İran Moğolları, Ankara 1957; Yıldırım, 161

¹⁰⁵ İbn Hazım, I, 49; Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti, 145

¹⁰⁶ Barthold, Türkistan, 99

¹⁰⁷ Barthold, Türkistan, 184

Nastûriler misyonerlik faaliyetlerini Orta Asya Türk boyları arasında, hatta Çin'in iç kesimlerine kadar genişletmiştir.¹⁰⁸

Maveraünnehr'in Müslüman Araplar tarafından fethedilmesinden sonra, zamanla Nastûriler etkilerini kaybetmiştir. İslâm'ın bölgede yayılması, Nastûri cemaatin varlığını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu cemaatin lideri Papaz Aşbadad b. Cureycür bölgede İslâm'ın yalmasını önlemek için çeşitli faaliyetlerde bulunmuş, diğer dini toplum liderleri ile işbirliği yapmıştır. Horasan valisi Nasr b. Seyyar bunların üzerine cesaretle yürüyerek faaliyetlerine engel olmuştur.¹⁰⁹ Nastûri Hıristayanlar da diğer dinler gibi, bölgede yaşayan halk arasında İslâm'ın yayılmasına engel olamamıştır.¹¹⁰

ae- Manihaizm

Bu dinin kurucusu İranlı Manidir. M.S. 215 'de Ktesiphonda doğmuş, asil ve kültürlü bir aileye mensuptur. Her ne ka dar daha çocuk çağında ışık cenneti'nin Kralı ile "Rabıta tesis etmiş " ise de ancak 24 yaşında akidelerini ortaya koymuştur. Kendi nüfuz ve mevkilerinin sarsılacağından korkan Zerdüşť rahipleri tarafından 273' de işkence ile öldürülmüştür.¹¹¹

Mani'nin öldürülmesinden sonra taraftarlarının büyük bir kısmı Maveraünnehr'e gelmiş ve burada dini faaliyetlerine devam etmiştir.¹¹² Tedricen gelişen Mani Misyonerleri,

¹⁰⁸ Caetani, X, 230; B.Nıktıne, " Nesturiler ",İ.A., İstanbul 1964, IX, 208

¹⁰⁹ Taberi, IX, 1688

¹¹⁰ Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti, 136

¹¹¹ Loszlo Rasony, Tarihte Türklük, Ankara 1988, 110

¹¹² İbn Nedim, Ebul- Ferec Muhammed b.Ebi Yakup İshak El Varak El-Nedim El- Bağdadi, El-Fihris, Naşir, johanev Roediyer,Auugust Müller, Beyruut 1965,223,237 L.Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Çev. Sadrettin Karatay, İstanbul 1986,251 ; Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti,135

Semerkant'ı kendilerine merkez yaparak, Belh ve Buhara'ya kadar yayılmıştır.¹¹³ Daha sonraları ise Soğd'lu tüccarlar'ın kabilelerine katılarak Orta Asyanın en ücra köşelerine kadar faaliyetlerini yaymıştır.¹¹⁴

Mani dini Uygur Türkler'i arasında yayılmıştır.¹¹⁵ Riyazet telkin eden bu din, IX. yüzyılda Arap müttefekkiri Cahız'ın tesbit ettiğine göre Uygurlar'ın " Toguz Oguzlar'ın " savaş kabiliyetini zayıflatmıştır.¹¹⁶

Mavraünnehr'in Müslüman Araplar tarafından fethedilmesi ile ve İslâm'ın yayılması ile Mani dini buralarda etkinliğini kaybetmiştir. Nitekim, Abbasi Halifesi Muktedir zamanında (908-932), Samani hükümdarı Semerkant'da sayıları 500 kadar olan¹¹⁷ Mani mensupları'na ağır baskı yapılması üzerine Uygur (Tokuz-Oğuz) hanı ona yazdığı mektubunda " Benim memleketimde bir kaç misli müslüman vardır. Eğer onlardan bir kişi öldürürsen ben de müslümanları yok eder ve mescidlerini yıkarım " diyordu. Bunun üzerine hükümdar Mani mensuplarını takipten vazgeçmiş ve onlardan yalnız cizye (vergi) almıştır.¹¹⁸

Uygurların yıkılması, öte yandan İslâm'ın ilerlemesi,

¹¹³ Günaltay, 29

¹¹⁴ Ögel, Türk Kültür Tarihi, 349; Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti, 136

¹¹⁵ Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti, 136; Güngör, 62-63

¹¹⁶ Cahız, Ebu Osman Amr b. Bahr, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri, Çev.Ramazan Şeşen, Ankara 1967, 90

¹¹⁷ Bkz.Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti, 135

¹¹⁸ Bkz.İbn Nedim,223,237;Turan,Türk Cihan Hâkimiyeti,137-138

Mani mensuplarının, İslâm'ı kabüllerine veya uzakdoğuya göç etmelerine sebep olmuştur.¹¹⁹

b- ÖZBEKİSTAN TÜRKLERİ'NİN İSLÂM'I KABÜLLERİ

İslâm Özbekistan Türkleri arasında Emeviler döneminde (661-750) yayılmaya başlamıştır. İslâm'ı kabülleri, büyük topluluklar halinde değil ancak ferdi veya küçük topluluklar halinde olmuştur.

Emevi Valilerin'den Kuteybe b. Müslim (705-715) döneminde Maverâünnehr kısmen fethedilmiştir. Vali fethettiği bölgelerde bir taraftan askeri hakimiyetin tam manası ile yerleşmesi için tedbirler alırken, diğer taraftan da İslâm'ın yayılması için gayret sarfetmiş,¹²⁰ Buhara, Semerkant, Fergana gibi şehirlerde mescidler yaptırmıştır.¹²¹ O, yerli halkın İslâm'ı kabul etmelerini temin için çeşitli imkanlar sağlamış, İslâm'ı kabul eden halktan cizye almamış, onlara mal mülk vermiştir. Fethedilen toprakların İslâmlaştırılması için Müslüman Arap aileleri bölgeye getirerek bu topraklara yerleştirmiştir.¹²² Halkı cuma namazına alıştırmak içinde para dağıtmış, hatta namazlarda Kur'ân-ın Arapça dışında Farsça okunmasına bile müsaade etmiştir. Bu çalışmalar sayesinde yerli halk arasında İslâm dini yayılma başarısı göstermiştir.¹²³

¹¹⁹ Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti, 136

¹²⁰ İbn Esir, IV, 486; Belazuri, 612; Barthold, Türkistan, 139 (121)

¹²¹ Yakut, İhabaddin Ebi Abdillâh EL-Hamevi, Mucemül Büldan, Mısır 1906, II, 81, 86; İbn Esir, IV, 515; Narşahi, 74; Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti, 217; Erol Güngör, Tarihte Türkler, İstanbul 1993, 65

¹²² Belazuri, 629; Narşahi, 73; Seyyid Süleyman Kūsani, Orta Asya Tarihi, Suudi Arabistan, I, 279; G.A.Hidayetov, Benim Canacan Tarihim, Taşkent 1992, 84

¹²³ Narşahi, 47; Hakkı Dursun Yıldız, " Türkler'in Müslüman Olmaları ", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul 1992, VI, 21; Ahmedeli Askarov, Özbek Halkları Tarihi, Taşkent 1992, I, 80, 82

Kuteybe b. Müslimden sonra gelen valiler ise halkın İslâmlaşmasına önem vermeyip, ganimete önem verdikleri için, islâm'ın yayılmasını olumsuz yönde etkilemiştir.¹²⁴

Emevi halifelerinden Ömer b. Abdülaziz (717-720) dönemi Maveraünnehr'in islâmlaşması açısından, kısa fakat önemli bir dönem olmuştur. Ömer b. Abdülaziz İslâm'ı kabul eden halktan vergi almayı yasaklamış, bu dine yeni girenleri sünnet ettirmeyi bile lüzum görmemiştir.¹²⁵ Valiler ganimet toplamayı bırakıp, herşeyden önce İslâm'ı yaymak, hanlar ve umumun menfaatine yardımcı olacak diğer binaları yaptırmak ile meşgul olmaya çağırmıştır.¹²⁶ Bu tedbirler ile halktan islâm'ı kabul edenler çoğalmıştır. Ancak, Ömer b. Abdülaziz'in vefatından sonra herşey eski haline dönmüş, Emeviler İslâm'ı kabul edenlerden tekrar cizye almaya başlamış, bu durum ise halk üzerinde kötü etki yapmıştır. Neticede yerli halkın islâm'ı kabul etmesi zorlaştığı gibi, bir Türk devleti olan Türkgeşlerle Emevilere karşı ittifak etmelerine sebep olmuştur.¹²⁷ Türkgeşler bunun üzerine Maveraünnehr'e çeşitli akınlar düzenleyerek Emevi valilerine zor yıllar yaşatmış, bu mücadele Türkgeş Hakanı Sulunun Kur-Sul tarafından öldürülmesine kadar devam etmiştir. (737) Hakanın ölümünden sonra hakimiyet tamamen Emeviler'in eline geçmiştir.¹²⁸ Son Emevi Valisi Nasr b. Seyyar (738-744) bundan sonra İslâmlaşmaya daha ılımlı bakmış, bu ılımlı tavrıyla bir derece başarılı olmuştur.¹²⁹

¹²⁴ Bkz.H.D.Yıldız, islâmiyet Ve Türkler, İstanbul 1976,20,21 Zekeriya Kitapçı, Türkistanda islâmiyet Ve Türkler, Konya 1988, 175

¹²⁵ İbn Esir,İslâm Tarihi, Çev.Yunus Apaydın, İstanbul 1986, V,52; Belazuri, 622; Yıldız, islâmiyet Ve Türkler, 22; Turan, Türk Cihan Hakimiyeti,218; Bernard Lewis, Tarihte Araplar, Çev.H.D.Yıldız, İstanbul 1979, 82; Gerlof Van Vloten, Araştırmalar, Çev.M.S.Hatiboğlu, Ankara 1986,34

¹²⁶ İbn Esir, V, 64; Belazuri, 622; Barthold, Türkistan, 204

¹²⁷ Bkz.İbn Esir, V,126-128; Belazuri,625; Barthold,Türkistan, 204;Yıldız, islâmiyet Ve Türkler, 22-23;Lewis, 92

¹²⁸ İbn Esir,V,170; Turan, Türk Cihan Hakimiyeti,218; Yıldız, islâmiyekt Ve Türkler, 24

¹²⁹ İbn Esir,V,197; Barthold, Türkistan,208; Yıldız,islâmiyet Ve Türkler, 24; Kitapçı, 268,270

Abbasiler'in hilafete geçmesi ile takip edilmekte olan umumi politika da büyük değişiklikler olmuştur. Abbasiler halkı Arap olmayan şehirler ile, halkı Arap olan şehirleri eşit haklara sahip kılacak bir idare kurmayı hedef almıştır. Bu idare Maveraünnihr'de de iyi etki bırakmıştır.¹³⁰ Abbasiler şehrin başındaki valileri devamlı değiştirmek usulünü bırakarak mahalli şartları bilen ve halkın güvenini kazanan yerli aristokratlar arasından ırsi hükümdarlar tayin ederek, bu bölgenin islâm hakimiyetine tam manasıyla girmesini sağlamıştır. Böylece iç ve dış tehlikelere karşı tam bir güvenlik kurulmuştur.¹³¹

Abbasi Halifesi Me'mun (813 - 833) Maveraünnehr ve çevresinde İslâm'ı kabul edenleri mükafatlandırmıştır.¹³² Halife Mu'tasım (833 - 840) ise yerli halktan önemli şahsiyetleri kendi hizmetine çağırarak, Türkler'den Hassa Ordusu kurmuştur.¹³³ Bu durum Maveraünnehr ahalisi arasında islâm'ın yayılmasına, hatta inançları için İslâm'ı kabul etmeyen Türkler'e karşı gazalarda bulunmalarına sebep olmuştur.¹³⁴

Abbasiler adına Maveraünnehr'i vali olarak yöneten Samanoğulları, kısa zamanda bağımsızlıklarını ilan ederek Samani devletini kurmuştur. (820-1000) . Samaniler döneminde de İslâm yayılmaya devam etmiş ve bundan büyük başarı da sağlanmıştır.¹³⁵ Fethettikleri bölgelerde islâm'ı yaymak ve islâm'ı kabul eden Karluklardan ve Oğuzlardan

¹³⁰ Barthold, Türkistan, 212; Yıldız, islâmiyet Ve Türkler, 50

¹³¹ Belazuri, 626; Barthold, Türkistan, 214; Yıldız, "Türklerin Müslüman Olmaları ", 24

¹³² İbn Esir, islâm Tarihi, Çev. Abdullah Köşe, İstanbul 1986, VI, 200; Barthold, Türkistan, 227

¹³³ İbn Esir, VI, 393; Belazuri, 628; Turan, Türk Cihan Hakimiyeti, 225; Yıldız, islâmiyet Ve Türkler, 61,62; Lewis, 102

¹³⁴ Belazuri, 628; Turan, Türk Cihan Tarihi, 225; Lewis, 116; İsmail Hamdi Danişmend, Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur? İstanbul 1959, 47

¹³⁵ Barthold, O.A.T.T.H.D., 76; Turan, Türk Cihan Hakimiyeti, 228

oluşan aileleride sınır bölgelerine yerleştirerek düşman saldırılarını önlemeyi amaçlamıştır. Bu dönemde bazı Türk boyları İslâm'ı kabul etmeyen Türkler ile savaşmıştır.¹³⁶

Abbassiler zamanında mescid,medrese ve vakıflar ile ilgili binalar yapılmıştır. Bu medreseler Maveraünnehir ve diğer Orta Asya taraflarında islâm'ı yaymak için en etkili unsurlar olmuştur. Yine onlar zamanında Buhara Semerkant, Belh ve Nişapur önemli dini merkezler olmuş, buralarda muhaddisler, fıkıhçılar, hükemalar, edipler, şairler yetişmiş bu zatlar islâm'ın yayılması için büyük gayretler göstermiştir.¹³⁷

Samani hükümdarları din adamlarına büyük önem vermişler, onları ekonomik açıdan desteklemişler böylelikle din adamlarının halk üzerindeki tesiri artmıştır. Bu da İslâm'ın yayılması için önemli bir destek olmuştur. Samaniler islâm'ın yayılması için şeyhlerden ve tasavvuftan da yararlanmışlardır. şeyhler, dervişler, şehirleri ve yeleşim yerlerini gezerek İslâm'ı yaymaya çalışmıştır. Karahanlı devletinin kurucusu olan Satuk Buğra Han da tasavvuf yoluyla İslâm'ı kabul etmiştir.¹³⁸

Karahanlılar İslâm'ı kabul eden ikinci Türk devletidir. Satuk Buğra Han'ın islâm'ı kabul etmesi(945) Türkler'in İslâm'ı kabul etmelerinde önemli bir nokta olmuştur.960 yılında Karluk, Yağma, Çiğil gibi Türk boylarında 200 bin çadırın islâm'ı kabul etmeleri Karahanlılar zamanında olmuştur.¹³⁹

¹³⁶ Mukaddesi, Abdullah Muhammed b.Ahmet b.Ebi Bekir El Beşşuri, Ahsan El-Takasim Fi Ma'rifet El-Akalim, Naşir, Jude Goeje, Leiden 1906, 271; Danişmend, Türk Irkı, 48; Turan, Türk Cihan Hakimiyeti, 237; Askarov, 114

¹³⁷ Mukaddesi,271; Barthold, O.A.T.T.H.D.,78; Yıldız, " Türklerin Müslüman Olmaları ", 25; Kūsani, 297

¹³⁸ Barthold, Türkistan, 273; Yıldız, " Türklerin Müslüman Olmaları ", 34; Hidayetov, 108; Askarov, 99-100

¹³⁹ Barthold, Türkistan,274; Togan, Bugünkü Türkili,98,100

Kısa zamanda Maverâüneh'r'i hakimiyetleri altına alan Karahanlılar da İslâm devlet dini olmuş, bölge İslâm'ın en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bir çok medrese, mescit, şifahane ve vakıflar yaptıran Karahanlılar döneminde tasavvufta da önemli gelişmeler olmuştur. Maverâünneh'r'de kurulmuş olan Yusuf Hemadaninin en meşhur tasavvuf ekolünden Ahmet Yesevi ve onun müridleri İslâm'ın bu bölgelerde yayılması için önemli hizmetler de bulunmuştur.¹⁴⁰

Karahanlılar döneminde (840 - 1212) İslâm'ı büyük çoğunlukla kabul eden Özbek Türkleri; Altın Ordu hükümdarı Özbek Han döneminde (1313 - 1340) ise İslâm'ı tamamen kabul etmiştir.

Altın Ordu devletinde İlk İslâm'ı Kabul eden Berke Han olmuştur. (1256 - 1266) Berke Hanın İslâm'ı kabulünde Buhar'inin eseri ve orada bulunan Şemseddin Kübra'nın talebelirinden Şemseddin Elbaherzi'nin büyük rolü olmuştur. Berke Han müslüman olduktan sonra İslâm'ı kendi kavmi arasında yaymış, idaresi altındaki bütün sahalârda camîiler ve medreseler yaptırmaya başlamış, alim ve fakihler ile dostluklar kurmuştur. Bu dönemde Maverâünnüh'r'deki dini hayat, Kıpçak Türk boyu arasında İslâm dininin gelişmesinde etkili olmuştur.¹⁴¹

Özbek Han döneminde de İslâm'ın yayılmasında önemli gelişmeler olmuştur. Özbek Han samimiyet ile İslâm'ı kabul etmiş, bu dine karşı bağlılığını açıkça göstermiş ve İslâm prensiplerine sıkı sıkıya bağlanmıştır. İslâm'n yayılması için din adamlarına,

¹⁴⁰ Barthold, Türkistan,274; Turan,Türk Cihan hakimiyeti,229

¹⁴¹ Yakubovskiy, 100; Barthold, Türkistan, 529; N.Devlet,"Altın Ordu", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,İstanbul 1992, IX, 106,141

şeyhlere büyük destek vermiştir. Özbek Han'dan sonraki bütün hanlar, İslâm'ın yayılması yolunda çalışmalar yapmıştır. Böylece Özbek Türkleri arasında İslâm tamamen yayılmıştır.¹⁴²

ba- Özbekistan Türkleri'nin İslâm Dini'ni Kabul Etmelerinin Sebepleri

İslâm, Türkler arasında yayılmaya başladığında Özbek Türkleri'nin yaşadığı Maverâünnehr'de çeşitli dinler bulunmaktadır. Türkler'den bir kısmı, Zerdüştilik, Buddizm, Maniheizm, Hristiyanlık gibi dinleri kabul etmiştir. Ancak Türkler toplu bir şekilde bu dinlerden hiçbirini kabul etmemiştir. Büyük çoğunlukla eski Türk dini inanışlarını sürdürmekteydi. Türkler İslâm ile karşılaştıklarında sahip oldukları inanış ve değerlerle İslâm'ın prensiplerinin birbirine çok yakın olduğunu görmüşlerdir. Türkler'in İslâm'ı kabul etmelerinde etkili olan en önemli sebep eski inanışları ile İslâm'ın getirdiği esasların birbirine benzer olmasıdır.¹⁴³ Bu konu ile ilgili olarak Ögel, Süryani Mikail " Türkler'in eski inanışları ile İslâm'ın prensipleri arasında çok az bir fark vardı " diyerek önemli bir hususu ortaya koymuştur.¹⁴⁴

İslâm'dan önce bütün Türk boylarında, tek ve yüce bir Tanrı'ya inanış bulunmaktadır. Tanrı'nın eşi ve benzeri yoktu. O, insanlara yol gösterir, herşeye hükmederdi, cezalandırır ve mükafatlandırır.¹⁴⁵ Aynı şekilde Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre ise Gök Tanrı, insanlara yardım eder, takdir eder, yaratır, kendisine

¹⁴² Yakubovskiy, 101; Barthold, O.A.T.T.H.D., 241; Togan, Bugünkü Türkili, 102-103; Develet, " Altın Ordu ", IX, 110,142

¹⁴³ Bkz. Abdurrahman Küçük-Mustafa Erdem, Dinler Tarihi, Anadolu Üniv. Yay., No:701, 1993, 182

¹⁴⁴ Ögel, Türk Kültürünün..., 11

¹⁴⁵ Bkz. İbrahim Kafesoğlu, Eski Türk Dini, Ankara 1980, 57-58

karşı gelinmez, cezalandır ve adına yemin edilir. Gece ile gündüzü yaratır, bitki'yi canlandırır, herşeyi bilir, ebedidir, ölüm onun iradesine bağlıdır.¹⁴⁶ Bu hali ile, eski Türkler'de mevcut olan Gök tanrı inanışı ile İslâm'daki Allah inancı birbirine çok benzemektedir.

İslâm'ın temel prensibi ise tevhiddir. Türkler kendi inandıkları Tanrı ile Allah'ın sıfatları arasında çok yakın benzerlikler görmüştür. İslâm'ı kabüllerinden sonra Türkler, Tanrı adını Allah adıyla yanyana kullanmaya devam etmiştir. Bu iki kelime hiç bir zaman Türk kültüründe karşı karşıya getirilmemiş, İslâm'dan sonra asırlarca yanyana kullanılmıştır.¹⁴⁷

Türkler öldükten sonra yeni bir hayatın varlığına, kötülük ve iyiliklerin hesabının verileceğine, cennet ve cehennem bulduğuna inanılması, İslâm'ın önemle üzerinde durduğu güzel ahlak ve davranışların Eski Türk " alplik " anlayışına " cihad " ise Türkler'in savaşçı ruhuna uygun düşmesi Türkler'in İslâm'ı kabul etmelerinde etkili unsurlar olarak görülür.¹⁴⁸

Yukarıda sıraladıklarımıza ilave olarak, Türkler arasında İslâm'ın yayılmasını kolaşlaştıran nedenler arasında İslâm'ın müslümanlara tanıdığı maddi ve manevi üstünlükler, onların eşit haklara sahip olmaları, cizye ödememeleri etkili olmuştur. Bunun yanında Türkler'in İslâm'ı daha yakından tanımalarını sağlamak amacıyla Türkler arasında

¹⁴⁶ Bkz. İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1977, 259-260

¹⁴⁷ Bkz. İ.H. Danişmend, Türkler Ve Müslümanlık, İstanbul 1959 56-57; Tümer-Küçük, 80-81

¹⁴⁸ Bkz. İbrahim Kafesoğlu, " İlk Türk-İslâm Siyasi Teşekkülleri ", Türk Dünyası El- Kitabı, I, Ankara 1992, 238; Kafesoğlu, Eski Türk Dini, 47; Danişmend, Türkler Ve Müslümanlık, 57,60

Müslüman-Arap yerleşiminin gerçekleştirilmesi, Türkler'in İslâm'ı kabul etmelerinde önemli unsur olmuştur. Yeni fethedilen yerlerde mescidlerin açılması ve buralarda İslâm'ın tanıtılması da sağlanmıştır.¹⁴⁹

Ayrıca, İslâm'ın Türkler arasında yayılmasında Abbasiler'in Emeviler'e göre daha yumuşak politika gütmesi ve Abbasi Halifeleri Memun ve Mutasım'ın olumlu siyaset takip etmesi neticesinde, hilafet ordusu içine Türkler'in alınması Maverâünnehr'de yaşayan Türkler'in İslâm'a girmesine sebep olmuştur.¹⁵⁰ Bu İslâmlaşma X. asırda bir Türk devleti olan Karahanlılar'ın İslâm'ı kabul etmeleriyle daha da etkili olmuştur. Nitekim, Karahanlılar'ın İslâm'ı kabul etmeleri, Maverâünnehr bölge halkının büyük çoğunlukla İslâm medeniyeti içine girmelerini ortaya koymuş ve bölgedeki halk İslâm'ın uzun yıllar öncülüğünü yapmıştır.¹⁵¹

bb- Özbekistan Türkler'in İslâm'dan Soraki Durumu

bba- Karahanlılar Dönemi

Türkler'den İslâm dini'ni kabul eden ikinci Türk devleti Karahanlılar'dır. Karahanlılar'ın adı tesbit edilebilen ilk hükümdarı Bilge Kül Kadir Han'dır. Bu hükümdarın sürekli olarak Samaniler ile mücadele ettiği bilinmektedir. Bu mücadelenin sebebi ise Samaniler'in Maverâünnehr bögesini ele geçirdikten sonra Karahanlı topraklarına saldırımlarıdır. Bilge Kül Kadir Han'ın ölümünden sonra, iki oğlundan birisi olan Arslan

¹⁴⁹ Bkz. Yakut, 81,86; İbn Esir, IV, 515; Narşahi, 73-74; Belazuri, 629; Turan, Türk Cihan Hakimiyeti, 217

¹⁵⁰ Bkz. İbn Esir, VI, 200,393; Belazuri, 628; Barthold, Türkistan,227; Yıldız, İslâmiyet Ve Türkler, 61-62
Turan, Türk Cihan Hakimiyeti,225

¹⁵¹ Barthold, Türkistan, 274; Togan, Bugünkü Türkili, 98-100 Danışmend, Türk Irkı, 48; Turan, Selçuklu Tarihi, 40

Han Bazir, büyük kağan olarak Balasağun'da, diğer oğlu Kadir Han Oğulcak ise Taraz' da devleti idare etmiştir. Oğulcak Samaniler'le devamlı olarak mücadele etmiştir. Hatta Samani hükümdarı İsmail 893 yılında Taraz'ı zappederek 15.000 kişiyi esir almıştır. Bundan sonra Oğulcak Kaşgar'a taşınarak burasını kendisine başşehir yaparak mücadelesine devam etmiştir. X. yüzyılın başlarından itibaren Samani devletinde baş gösteren iç karışıklıklardan faydalanarak Samani topraklarına yaptığı akınları sıklaştırmıştır.¹⁵²

Oğulcak'ın ne zaman öldüğü bilinmemektedir. Onun ölümünden sonra yerine yeğeni Satuk Buğra Han geçmiştir. Satuk Buğra Han'ın iktadarı Karahanlılar için bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bu hükümdar bir İslâm sufisinden İslâm Dini hakkında bilgi almış ve müslüman olmuştur.¹⁵³ Satuk Buğra Han müslüman olduktan sonra büyük kağan ile mücadeleye ve İslâm'ı Karahanlılar arasında yaymaya başlamıştır. Bu mücadelesine bölgede öteden beri İslâm'ı yaymaya çalışan müslüman gönüllüler de yardım etmiştir. İslâm'laştırma faaliyetlerinde büyük ölçüde başarılı olan Abdülkerim Satuk Buğra Han 955 yılında ölmüştür.¹⁵⁴

Satuk Buğra Han'dan sonra yerine oğlu Baytaş Arslan Han geçmiştir. Baytaş da babası gibi samimi bir müslümandı. Bu sebeple babasının takib ettiği siyaseti benimsemiş ve bir yandan Samaniler'le siyasi mücadelesini sürdürürken diğer yandan İslâm'ı faaliyetlerine hız vermiştir. Hatta o, devletin doğusunu idare eden büyük Kağan Arslan Hanı mağlup ederek Karahanlı ülkesini tamamen İslâmlaştırma başarısını göstermiştir. 960 yılında Türk

¹⁵² Omelyan Pritsak, "Karahanlılar", İ.A., İstanbul 1967,253

¹⁵³ Reşat Genç, Karahanlı Devlet Teşkilatı, İstanbul 1981,40 Barthold, Türkistan,273; Yıldız, "Türklerin Müslüman Olmaları",34; Hidayetov,108

¹⁵⁴ Genç,40; Pritsak,253; Barthold, Türkistan,273

boylarından 200 bin çadır toptan İslâm'ı kabul etmeleri Baytaş'ın İslâmlaştırma faaliyetinin neticesinde gerçekleşmiştir.¹⁵⁵

Kısa zamanda Maverâünnehr'i hakimiyetleri altına alan Karahanlılar da İslâm devlet dini olmuş bölge İslâm'ın en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Birçok medrese, mescid, şifahane ve vakıflar yaptıran Karahanlılar döneminde Tasavvufta da önemli gelişmeler olmuştur. Maverâünnühr'de kurulmuş olan Yusuf Hemadani'nin en meşhur Tasavvuf ekolünden yetişen Ahmed Yesevi ve onun müridleri İslâm'ın bu bölgelerde yayılması için önemli hizmetler de bulunmuştur.¹⁵⁶

bbb- Selçuklular Dönemi

Selçuklular'da dini hayat önemli bir rol üstlenmiş ve ictimai düzenin sağlanmasını temin etmiştir. Selçuklular Sünniliğin dört mezhebinden Hanefilik ile kısmen Şafiliğe girmiştir. Bu iki mezhebin yanında Maliki ve Hanbeli mezheplerinin mensubları da mevcut olmuştur. Selçuklu hanedanının ve halkın büyük çoğunluğunun Sünni olması ile Abbasi halifelerinde aynı inançları paylaşması iki iktidar arasındaki bağı kuvvetlendirmiştir. Sünniliğin bayraktarlığını yapan Selçuklu idaresi İslâm'ın "gaza" fikri ile hareket ederek, ilk önce müslüman ülkelerde, dolayısı ile Maverâünnehr'de hakimiyet sağlamış, daha sonradan

¹⁵⁵ Barthold, Türkistan, 274; Togan, Bugünkü Türki, 98,100; İsmail, Türk Irkı, 48; Turan, Türk Cihan Hakimiyeti, 40; Sümer, 50,51

¹⁵⁶ Barthold, Türkistan,274; Turan, Türk Cihan Hakimiyeti,229 İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, İstanbul 1972, 164; Hidayetov, 112,115

Fatimiler ile ve İslâm'ı yer yüzünden silmeyi planlayan batılı Haçlı güçlerine karşı koymuştur.¹⁵⁷

Selçuklular, din ve fikir hürriyetini sağlamaya gayret göstermiş, tefrikaya fırsat vermemiştir. Sünni mezhepler arasında olduğu gibi mutedil şiiilere karşıda olumlu bir siyaset takip eden Selçuklular; seyyidleri, şerifleri himayesinde bulundurmuş; Selçuklu sultanları ve beyleri büyük Şii İmamları'nın türbelerini ziyaret ve inşaa etmiştir. Bu mutedil şiiiler ile diğer mezhepler arasında ara-sıra gerginlik ve mücadeleler baş göstermiş olmasına rağmen, sosyal ve siyasi nizam için bir mesele teşkil etmemiştir. Selçuklular'ın siyasi kudretlerine, ilmi ve kültürel gayretlerine rağmen müfrit (Gulat-ı Şia) ve Batıniler toplumun düzenini bozmaya ve siyasi iktidarı yıkmaya teşebbüs etmiştir. Bu yıkıcı faaliyetlere öncülük eden Hasan Sabbah'ın çalışmaları, Selçuklular'ı oldukça fazla meşgul etmiştir.¹⁵⁸

Selçuklular idaresinde, İslâm dinini ve Selçuklular'ı yıkmak için çeşitli teşkilat kuran Batıniler ve müfrit şiiiler dışında kalan mezhepler ve gayri müslimler rahatça yaşamış ve müsamaha ile karşılanmıştır. Selçuklu sultanları İslâm'a, alim lere ve din adamlarına saygıda kusur etmemeye çalışmıştır.¹⁵⁹ Selçuklular'ın medeniyet tarihinde en büyük hizmetleri şüphesiz, Tuğrul Bey' den itibaren İslâm dünyasının her tarafına Buhara ve Semerkant gibi camî, medrese, kütüphane, hastane, zaviye, kervansaraylar ve bu müesseselere büyük vakıflar yapmıştır. Başta Buhara olmak üzere Semerkant şehirleri

¹⁵⁷ Bkz. O. Turan, Selçuklu Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti, Ankara 1965, 226, 227; G. Y. Yurdaydın, İslâm Tarihi Dersleri, Ankara 1988, 61

¹⁵⁸ Bkz. Turan, Selçuklu Tarihi, 227-228, Barthold, Türkistan, 339, Yurdaydın, 62-63

¹⁵⁹ Turan, Türk Cihan Hakimiyeti, 262; Turan, Seluklu Tarihi, 230

Orta Asya Türk İslâm aleminin birer ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir.¹⁶⁰ İslâm dünyasının büyük fıkıh, kelam tefsir ve hadiscilerin çoğu Selçuklular döneminde yetişmiştir. Ebu'l -Kasım Kuşeyri, Ebu İshak Şirazi, Pezdevi, Serahsi, El-Hatibi, El- Ensari, Ali'ul- Vahidi gibi şahsiyetler Selçuklular devrinde yaşamış alimlerden bazılarıdır. Bu alimler İslâm ilim ve fikir hayatında yüzyıllarca tesirli olmuştur.¹⁶¹

bbc- Moğollar ve Sonraki Dönem

Cengiz Han'ın orduları Türkistan'ı istila ettikleri zaman oldukça kalabalık bir halde müslümanların yaşadığı topraklarla karşılaşmıştır. Bu ülkelerdeki müslüman halk Moğollar'ı kendi topraklarına ve dinlerine düşman olarak kabul etmiştir. Cengiz Han'ın kanunları esas itibariyle, başka dinlere tanıdığı hakları müslümanlara da tanımıştır. Ancak hilafetle mücadele, Moğollar'ı İslâm'a düşman etmiştir, Moğol hükümdarları camileri yıkmak, kapatmak, müslümanların mal ve mülklerini müsadere etmekle veya manevi baskı uygulamakla müslümanları İslâm'dan uzaklaştırmayı ümit etmiştir. Bununla birlikte Müslümanlar'ın Moğollar'a din propagandası yapmalarına mani olmak istemiştir.¹⁶²

Ancak İslâm medeniyeti bu topraklara yerleşmiş olan Moğollar'a ve hükümdarlarına zamanla tesir etmiştir. Nitekim sonraları Moğol hükümdarları, İslâm Medeniyeti'nin etkisiyle İslâm'ı kabul etmiştir. İslâm'ı kabul ettikten sonra, kendi kavmi arasında İslâm'ı

¹⁶⁰ Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, 159; Turan, Türk Cihan Hakimiyeti, 262; Hidayetov, 115

¹⁶¹ Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, 159-160

¹⁶² Bkz.Barthold, Türkistan, 436-439; Spuler, 258-260; Hidayetov, 139-141; Askarov, 142-143

yaymış, idaresi altındaki topraklarda camîler ve medreseler yaptırmıştır. Aynı zamanda alimler ve fakihler ile dostluklar kurmuştur.¹⁶³

Moğollardan sonra Maverâünnehr'de devlet kurmayı başaran Özbek Türkleri, özellikle 16. yüzyıldan beri canlı bir kültür hayatına sahip olmuştur. Başta Buhara olmak üzere Semerkant, Taşkent ve Hive şehirleri Orta Asya Türk-İslâm aleminin birer ilim ve kültür merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir. Ali şir Nevai, Uluğ Bey, Ali Kuşcu, Hüseyin Baykara¹⁶⁴ gibi büyük şahsiyetlerin önderliğini yaptıkları ilim ve fikir hayatı 17. yüzyıldan itibaren bu özelliğini kaybetmeye başlamıştır. Sadece İslâmi ilimler üzerinde çok yetersiz olarak çalışılmıştır. Nitekim Buhara, Semerkant, Taşkent ve Hive'deki medreselerin bu husustaki öğretim yetersizliği, ilim ve kültür hayatını sönükleştirmiş, bu sönük devrede büyük şahsiyetler az yetişmiştir.¹⁶⁵ Bunlar, Hoca Nazaroğlu Gaib Nazar-ı Çimyani Hüveyda, Mirza Abdülkadir Bidil, İşhan Baba, Rahim Maşrab gibi şahsiyetlerdir.¹⁶⁶

Medreseler'de eski ve yetersiz bir usulle yapılan eğitim Özbek Türkleri'nin hayatına gerekli modern bilgileri sokamadığı için, bu eğitim sistemi onların iktisaden de geri kalmalarına sebep olmuştur. Özbekistan'da yetersiz kültür hayatı, Ruslar tarafından işgal edilmelerini hızlandırmıştır.¹⁶⁷

bbd- Çarlık Dönemi

¹⁶³ Bkz. Yakubovskiy, 100-101; Barthold, Türkistan, 529; Togan, Bugünkü Türkili, 102-103

¹⁶⁴ Saray, Özbek Türkleri Tarihi, 62; Kūsani, 69; Vamberi, 74; Askarov, 171

¹⁶⁵ Saray, Özbek Türkleri Tarihi, 62; N.Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, Ankara 1985, 188

¹⁶⁶ Saray, Özbek Türkleri Tarihi, 62

¹⁶⁷ Saray, Özbek Türkleri Tarihi, 62; Devlet, Rusya Türkleri, 188

Özbek Hanlıklarının sürekli iç karışıklıklar ile uğraşmaları, aralarında bir birlik sağlayamamaları, Ruslar tarafından kolaylıkla işgal edilmelerine sebep olmuştur. Ruslar 1876'da Hokant Hanlığı'nı topraklarına katıp Buhara ve Hive Hanlıklarına da üstünlüklerini kabul ettirmiştir.¹⁶⁸

Ruslar, başlangıçta halkın yaşayış biçimine, dinine karışmamış, İslâmi uygulamaları olduğu gibi bırakmış, din adamlarına fazla dokunmamıştır.¹⁶⁹ Din adamlarının halkın üzerindeki nüfuzları, rehber ve önder olma özellikleri devam etmiş, şeyhlik ve müridlik gibi kişilikler canlı kalmıştır.¹⁷⁰

Türkistan Genel Valisi Kuafmann, İslâm'ı çürüten bir kültürün temsilcisi olarak gördüğü için, İslâm'la fazla mücadele etmeye gerek görmemiştir.¹⁷¹ Bununla beraber Kaufmann, din adamlarının halkın üzerindeki nüfuzundan rahatsızlık duymuştur. Onun 1876 yılında şeyhü-l İslâmlığı lağvetmesi müslüman halk arasında çok olumsuz bir etki bırakmıştır.¹⁷² Ruslar ülkede görev yapacak üst düzey din görevlileri, müderrisler ve kadıları kendilerine bağlı ve saygılı kişilerden seçmiştir. Dindar kişilerin nazarında Ruslar, bütün din düşmanlarının üzerinde olmasına rağmen, din adamları ve şeyhler Ruslar'a karşı sürekli güvensizlik duymuştur.¹⁷³

¹⁶⁸ Bennigsen- Quelquejay, Stepte Ezan Sesleri 9; Count Pahlen, Mission To Turkestan, London 1964, 162

¹⁶⁹ Togan, Bugünkü Türkili, 272; Akdes Nimet Kurat, " Çarlık Rusyası Ve Orta Asya Müslümanları ", Çev.Kemal Kahraman, İslâm Tarihi Kültür Ve Medeniyeti, İstanbul 1989, II, 60; A.İ.Abdussamedov, Özbekistanda Ateistik Dünyakaraşının Karar Tapışı, Taştent 1973, 28

¹⁷⁰ Avturhanov, 39; Hidayetov, 296

¹⁷¹ Kurat, " Çarlık Rusyası... ", 60

¹⁷² Togan, Bugünkü Türkili, 273; Hidayetov, 297

¹⁷³ Kurat, " Çarlık Rusyası... ", 62

Ruslar, kendi kültürlerinin propagandasını yapmak ve böylece yeni yönetim için sempatican toplamak için, eğitimi Rusça olan ve mezunlarının daha yüksek derecedeki Rus okullarına devam edebileceği yeni okullar açılmasına karar vermiştir. Neticede 1884'te İlk Rus-Yerli (Rus-Tuzem) okulu kurulmuş,1915' in sonunda bu çeşit okulların sayısı 90'a yükselmiştir.¹⁷⁴

Ruslar tarafından büyük beklentilerle açılan Rus-Yerli okulları bekleneni vermemiştir. Rus çocuklara Hıristiyan dini öğretildiği halde, Türk çocuklarına İslâm dini öğretilmemiştir. Bu nedenle halk, Rus-Yerli (Rus-Tuzem) okullarına şüphe ile bakmış ve çocuklarını buralara göndermemiştir. Ancak, çok az sayıda Türk ailelerin çocukları buralarda eğitim görmüş ve onların bazılarıda yüksek öğrenim yapabilmıştır.¹⁷⁵

Ruslar'ın uyguladığı asimile hareketlerine Türk unsurlardan çeşitli tepkiler yükselmiş ve bazı organize hareketlere girişilmiştir. Bunlardan birisi de, uyanış hareketi olarak kabul edebileceğimiz Usul-u Cedid (Yeni Usul) hareketi olmuştur. Öncülüğünü Kırım Tatarlarından Gaspıralı İsmail'in (1851-1914) yaptığı Müslüman Türk aydınları tarafından idare edilen bu organizasyon, özellikle yerli Rus okullarına bir tepki olarak gelmiştir. Usul-u Cedid okullarında Türk dili, Coğrafya, Tarih, Türk Tarihi, Fizik, Kimya ve İlahiyat ağırlıklı dersler okutulmuştur.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Nadir Devlet, Rusya Türkleri, 223-224; Hidayetov, 291; A.İ. Abdussamedov, 26-27; H.Bababekov-C.RahimovH.Sadikov, Özbekistan Tarihi, Taşkent 1994, 50-51

¹⁷⁵ Devlet, Rusya Türkleri, 224-225; Kurat, "Çarlık Rusyası...", 61; Bababekov-Rahimov-Sadikov, 51

¹⁷⁶ M.Saray, Türkistan Türkleri, İstanbul 1984, 19; Saray, Özbek Türkleri, 30; Hidayetov,292; A.İ.Abdussamedov,23-24

Rusya genelinde faaliyet gösteren Usul-u Cedid hareketine bağlı ilk okul Özbekistan'da (Hive ve Hokand) ilk defa Münevver Kari tarafından 1901 yılında Taşkent'te açılmıştır. İki yıl sonra da Mahmud Hoca Behbudi, adı geçen okullardan birini Semerkant'ta açmıştır. Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz bu şahıslara ilave olarak, Abdullah Avalur, Ahund Hoca Vasli ve diğerleri Özbekistan'da ceditcilik hareketinin yayılmasına büyük katkıda bulunmuştur.¹⁷⁷ Okul açma faaliyetiyle kendini hissettiren Cedid Hareketi, Türkler'in şuurlandırılması amacı ile yayın alanına da yönelmiş ve bu amaçla 1905 yılında ilk defa "Cedid" gazetesi çıkartılmıştır. Cedid gazetesine ilave olarak 1905-1907 yıllarında Özbekistan'da 12 gazete, 2 dergi ve bir çok kitap broşür neşredilmiş; bu yayınlarda okulların Usul-ü Cedid metoduyla çalışması gerektiği fikir aşılınmış, Çarlığa karşı çıkılmış, halk arasında (Türk - İslâm) birliği düşünçesi yayılmaya çalışılmıştır. Mukimi, Fitrat ve Zevki gibi şairler eserlerinde, Cedid hareketinin düşünce ve fikirlerini desteklemiştir.¹⁷⁸

Bu gelişmelerden rahatsız olan Rus yönetimi, ceditcilik hareketine karşı muhafazakar müslümanları ve eski eğitim sistemlerini destekleme politikası gütmüştür. Kadimciler (Eskiye bağlı olanlar) olarak isimlendirilen bu kişiler, cedit taraf tarlarına şüphe ile bakmışlar, hatta onları dinsizlikle suçlamışlardır.¹⁷⁹ Bu olumsuzluklara rağmen, Usul-ü Cedid doğrultusunda eğitim-öğretim yapan okulların sayısı her geçen gün artmış, Taşkent, Semerkant, Hokand ve Andican şehirlerinde sayıları 35'e ulaşmıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁷ A.E.Eşanov-A.A.Azamhocayev-R.H.Aminova-M.A.AhunovaH.ş.İnayatov, Feyzullah Hocayev, Taşkent 1976, 191; Devlet, Rusya Türkleri, 144; Saray, Türkistan Türkleri,35 A.İ.Abdussamedov, 23-24

¹⁷⁸ Bkz. Serge A.Zenkovsky, Pan - Turkism And İslâm Russia, Cambridge, Massachusetts 1960, 82,84; B.Hayıt, Türkistan Rusya İle Çin Arasında, İstanbul 1975, 195-197; Feyzullah Hocayev, 99; Devlet, Rusya Türkleri 145-146

¹⁷⁹ Bennigsen-Quelqejay, Stepte Ezan Sesleri, 14-15; Devlet, Rusya Türkleri, 147; A.İ.Ahmedov, 24-25

¹⁸⁰ Devlet, Rusya Türkleri, 147; Hidayetov, 293

Ruslar Buhara Hanlığını Orta Asya Müslümanları'nın dini merkezi ve Buhara Emirini de "Müslüman din adamlarının reisi" kabul ettikleri için, Buhara'ya tecavüzün, müslümanların dini duygularına tecavüz olacağını zannetmiş, bundan dolayı da Buhara'yı iç işlerinde serbest bırakmıştır.¹⁸¹ Buhara hanları da kendilerini Müslüman Emirleri diye ilan etmiş, din adamları da Emirleri Hz. Muhammed'in naibi kabul etmiştir. Buhara hanlığı şeriatı göre idare edilmeye devam edilmiş,¹⁸² islâmi prensiplere, din adamlarına eskisi gibi büyük değer verilmiştir. İdareden kaynaklanan imtiyazlarla onların halk üzerindeki nüfuzları devam etmiştir. Rus işgaline maruz kalan Türk bölgelerinden farklı olarak, Buhara Hanlığı'nda türbeler, mescitler, medreseler ve bunlarda görev yapan hocalar, şeyhler, dervişler çok olduğu için, dini hayat eskisi gibi canlılığını bir süre devam ettirmiştir.¹⁸³

Buhara Hanlığındaki eğitim sisteminde din, ağırlığını devam ettirmiş ve eğitimde İslâmi düşünceyi öğretmek amaçlanmıştır. Mektep ve medrese olmak üzere iki tip eğitim yapılmış; mescidlerde olan mekteplerde imamlar bu vazifeyi yapmıştır. Buralarda Kur'ân'la beraber bazı dini bilgiler öğretilmiştir. Eğitim uzun yıllar devam eden medreselerde ise derseler Arapça olarak yapılmış, buralarda Kur'ân, tefsir, hadis, kelam, dini kitapların şerhi, tarih gibi dersler okutulmuştur. Binlerce talebenin öğrenim gördüğü bu medreselere müderrisler imtihanla seçilmiş; vakıflar ise müderrislere ve talebelere yardım yapmıştır.¹⁸⁴ Ruslar bu medreselere Buhara hanlığını içerden çökertmeye yarayan en uygun kurumlar olarak bakmış, bu nedenle onlara dokunmamıştır.¹⁸⁵

¹⁸¹ Togan, Bugünkü Türkili, 255

¹⁸² Count Pahlen, 82; Feyzullah Hocayev, 87; Hidayetov, 242

¹⁸³ Feyzullah Hocayev, 88,90; Hidayetov,242; A.İ.Abdussamedov 20-21

¹⁸⁴ Bkz. Hidayetov, 243-244; A.İ.Abdussamedov, 11,21-22; Bababekov-Rahimov-Sadikov, 148-149

¹⁸⁵ Kurat, "Çarlık Rusyası...", 58

Buhara Hanlığın'da Usul-u Cedid okullarının açılması, Buhara Emir ve yerli yöneticilerin medreselerde yetişmesi ve her türlü yeniliğe karşı çıkmalarından dolayı zor olmuştur. Bu güçlükler rağmen 1907 yılında Sabirov ve Buranşev adlı iki Tatar, Buhara'da Usul-u Cedid okulu açmayı başarmıştır.¹⁸⁶

Bunlara ilave olarak Buhara'nın yerlileri arasındaki ilk Usul-u Cedid okulu açma düşüncesi Abdülvahid Burhanev ile Nizameddin tarafından ortaya atılmıştır. Abdülvahid Burhanev 1908'de, Buhara'nın belli başlı yüz kadar ileri gelenini davet ederek, bu düşüncesini onlara açmıştır. Abdülvahid'in görüşlerini Molla İkrâm ve çevresindekiler de, desteklemişlerse de, Molla Abdürrazık ve çevresindekiler dine ve hükümete karşı bir hareket olarak yorumlayarak karşı çıkmıştır. Karşı çıkanlar, buna gerekçe olarak, talebelerin Ruslar gibi sıralarda oturma larını ve bir ağızdan okumalarını; bu okullarda matematik, coğrafya gibi akli ilimlerin öğretilmesini İslâm dinine aykırı olduğunu ileri sürmüştür. Buhara'da, böylece cedidciler ile kadimcilerin ilk ayrılığı başlamıştır.¹⁸⁷ Abdülvahid ve arkadaşları İsmail Gaspıralı'nın da askılarıyla Buhara Emiri Abdülhad (1885 - 1910) 8 Ekim 1908'de Usul-u Cedid okulunun açılmasına izin vermek zorunda kalmıştır. Buhara'da cedidcilik hareketini Ayni Sadreddin, Abdülvahid Burhanev, Osman Hoca, Abdurrauf, Curabayev ve Fıtrat gibi şahsiyetler yürütmüştür.¹⁸⁸ Bunlara ilave olarak cedidciler 1912 yılında "Ayna", "Buhara-i şerif" ve "Turan" gibi gazeteleri çıkararak fikirlerini yayma fırsatı bulmuştur. Bu arada yeni cedidokulları açmıştır. Aynı yıllarda

¹⁸⁶ Zenkovsky,86; Devlet,Rusya Türkleri, 147; Hidayetov, 292

¹⁸⁷ Bkz. Feyzullah Hocayev,97-98; Zenkovsky,86; Devlet, Rusya Türkleri, 148; Bababekov - Rahimov - Sadikov, 190

¹⁸⁸ Bkz. Feyzullah Hocayev,94-96; Zenkovsky,86; Devlet, Rusya Türkleri,148; Bababekov-Rahimov-Sadikov, 190

Buhara'da "Maarifet" ve "Bereket " adlı Kitapevi açan cedidciler , "Orenburg ve İstanbul" gibi merkezi şehirlerden kitap ve dergi getirerek halkın Türk- İslâm fikrinde bilinçlenmesine çalışmıştır.¹⁸⁹

Bu gelişmelerden rahatsız olan Buhara Emiri Seyyid Alim (1910 - 1920), 1913 - 1914 yıllarında Usul-u Cedid okullarının ve iki kitapevini kapatmıştır. Bu, Cedidci'lere büyük bir darbe olmuş, Cedidciler Orenburg ve İstanbul'dan kitap alamaz hale gelmiştir.¹⁹⁰ Bu durum 1914' te birinci dünya savaşına kadar devam etmiş; harp çıkınca Cedidciler Buhara'da tekrar serbestce çalışmaya başlamıştır. Buhara Emir'inin uyguladığı baskı sistemini ve Hanlıktaki muhafazakarlığı açıkca tenkit etmiştir. Bu mücadele Buhara'nın Bolşevik Ruslar tarafından işgaline kadar devam etmiştir.¹⁹¹

bbe- Bolşevik Dönemi

1917 İhtilalini gerçekleştiren Bolşevikler'in (Komünistler) din konusundaki prensibi, dini redederek, dinsizliği devlet dini haline getirmek olmuştur. Bolşevikler, iktidarı ele geçirince, kendi güçlerini artırmak ve Beyaz Ruslara karşı giriştikleri mücadeleyi kazanmak amacıyla müslümanlara yaklaşmış; din ve vicdan hürriyeti konusunda çeşitli vaadlerde bulunmuştur. 3 Aralık 1917 'de Lenin ve Milletler Komseri Stalin bütün Rusya ve Doğu Müslümanlarına şu bildiriye yayınlamıştır.

¹⁸⁹ Bkz. Feyzullah Hocayev,98-99,101; Devlet, Rusya Türkleri, 149

¹⁹⁰ Bkz. Feyzullah Hocayev, 102-103; Zenkovsky,89-90; Devlet, Rusya Türkleri, 149

¹⁹¹ Bkz. Feyzullah Hocayev, 108,205; Zenkovsky, 91; Devlet, Rusya Türkleri, 149

"Rusya Müslümanları! Volganın ve Kırımın Tatarları! Sibiry'a'nın ve Türkistan'ın Kırgızları! Kafkasya'nın Türkleri ve Tatarları! Kafkasya'nın Çeçenleri ve Dağlı Halkları! Camîileri ve İbadet yerleri yıkılmış, adetleri Çarlar'ın ve Rusya'ya baskı yapanların ayakları altında ezilmiş kişileri! İnançlarınız, adetleriniz, milli ve kültürel değerleriniz artık özgür ve güvence altındadır. Milli Yaşamınızı özgürce ve hiç bir engel olmadan örgütleyiniz. Bu hakka sahiptiriniz. Biliniz ki, haklarınız tıpkı Rusya'nın bütün halklarının hakları gibi güçlü devrimin ve onun organlarının işçi, köylü ve asker temsilcileri Sovyetleri'nin güvencesi altındadır.

Yoldaşlar! Kardeşler! Gelin, dürüst ve demokratik bir barışa doğru birlikte yürüelim. Bayraklarımızda bütün baskı altındaki halklara özgürlük yazılıdır. ¹⁹²

Yayınlanan bu bildiri çerçevesinde Taşkent'te kurulan Milli Komite Hokant'da Türkistan için bir İslâmi hükümet kurmuştur. Bu hükümet Ruslar tarafından şubat 1918' de yıkılmıştır. Bunun üzerine Basmacılık Mücadelesi başlamıştır. Bu hareketi başlatanlar, bağımsız Türkistan için mücadele vermiştir. Sonunda Lenin 1919 sonunda atadığı Türkistan Komisyonu Taşkent'te yönetimi devralmıştır. Hive (Aralık 1919) ve Buhara Hanlığının (şubat 1920) Kızılordu tarafından yıkılması ve kağıt üzerinde bağımsız Harzem ve Buhara Sovyet Halk Cumhuriyetleri' nin kurulması (1920) Basmacılık Mücadelesi' nin yayılmasına neden olmuştur. ¹⁹³

¹⁹² J.C.Hurewitz, Diplomacy İnthe Near And Middle East, Documantery Record: 1914-1956, Princeton, 1956, II, 27; Amir Taheri, Kızıl Gökte Hilal, Çev.Cüneyt Akalın, İstanbul 1991, 156; Avtarhanov, 22

¹⁹³ Devlet, Çağdaş Türkiler, 304; Avtarhanov, 22

Bildiride bildirilenlerin doğru olmadığı çok geçmeden anlaşılmıştır. Türkistan'da önce medreseleri yaşatan "kadılık"lar daha ihtilalin başlangıcında lağvedilmiş, medreselerin gelir kaynağı olan vakıflar başlangıçta milli maarife sarfedilmişse de, sonra tamamen hükümetin idaresine devredilmiştir. Ancak Türkistan'da Basmacılık Mücadelesi etkili olduğundan Bolşevik hükümeti müslümanlara yaranmak için vakıfları iade etmek, medreseleri açmak, şeriata, boy ve kabile geleneklerine dayalı mahkemelerin açılmasına izin vermek, müslüman din adamlarının vekillerini komünist partiye kabul etmek zorunda kalmıştır. Bolşevikler bununla da yetinmeyerek din adamlarından bazılarını kandırarak propaganda aleti olarak kullanmıştır. Din adamları "Sovyet Hakimiyeti İslâm'a karşı değil" propagandasını yapmaya çalışmıştır. Bu tedbirler işe yaramış ve mücadelenin etkisi zayıflamıştır. Nitekim Kızılordu tarafından 1924 yılında büyük bir darbe yiyen Basmacılar, mücadelelerini 1930'un sonuna kadar sürdürmüşse de, başarılı olamamıştır.¹⁹⁴

23 Ocak 1818 tarihli Halk Komiserleri Sovyeti kararı ile "devletin, okulun, kilise, ve dinden ayrılmasını hükme bağlamıştır." Yine 1918 tarihli Anayasada din hürriyetine de, din aleyhtarı propagandayada yer verilmiştir. Bolşevikler Basmacılık mücadelesini kazandıktan sonra bu anayasa maddesini bütün şiddeti ile yürürlüğe koymuştur. Şunu da belirtmek gerekir ki Moskova'da çıkan kanunlar aynen Özbekistan'da da tatbik edilmiştir.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Bkz. Togan, Bugünkü Türkili, 530-533; Avtarhanov, 45

¹⁹⁵ Avtarhanov, 54; Hocamuradov, 110

1925 yılında Özbekistanda 87 olan şeriat mahkemelerinin sayısı 1926'da 27'ye, 1927'de 7'ye inmiş, 1928'de ise hepsi kapatılmıştır.¹⁹⁶ Dini mektep ve medreselerin kapatılma işlemi 1928'de tamamlanmış, 1930'da bütün vakıflara el konulmuş camîiler resmi hiç bir açıklama olmadan kapatılmış, yakılmış, yıkılmış ya da ambar haline getirilmiştir.¹⁹⁷ Din adamları ikinci sınıf vatandaş olarak kabul edilmiş, bir çok haktan mahrum edilmiş, asalak unsur olarak adlandırılmış, seçme ve seçilme hakkı ellerinden alınmış, yemek karnesi verilmemiş, çocukları eğitim hakkından mahrum edilmiştir. Bu nedenle bir çok din adamı görevlerinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Böylelikle din adamlarını saf dışı ettikten sonra en az eğitim görmüş, en gevşek tabaka arasından seçtikleri insanları din görevlisi kisvesi giydirerek din aleyhinde kullanmıştır. Buna rağmen, bir çok din adamı görevlerini bazen açık, bazen de gizlice sürdürmüş ve bunun sonucu olarak çeşitli zorluklar ve zulümlerle karşılaşmıştır.¹⁹⁸

Özbekistan'da İslâm'a karşı mücadelenin bir özelliği de kadınların kılık kıyafetine karşı yürütülen kampanya olmuştur. İlk defa olarak kadınların kılık kıyafetlerinin değiştirilmesi 17 Ağustos 1923' te olmuş; 17 Ağustos gününde Taşkent'te "kadınlar kulübün " den beş kadın nutuk söylerek kılık kıyafetlerini değiştirmiştir. Özbek gazetelerinde özellikle komünist teşkilatı üyeleri ve memurlar öğretmenler, eşleriyle ve hemşehrileri ile beraber mecburi surette toplantılara davet edilmiştir. Bu toplantılarda kadınların kılık

¹⁹⁶ A.N.Kurat, " Sovyetler Birliğinde İslâm ", Çev.Hürrem Yılmaz,İslâm Tarihi Kültür Ve Medeniyeti,II,178; Hocamuradov 111

¹⁹⁷ A.Bennigsen, S.S.C.B.'indeki Müslümanlar,Çev.Selim Taygan, Ankara 1984, 47; Oktay, " Türkistanın Kültür Ve Tarihi Eserlerine Karşı Suikasd ", Yaş Türkistan, 1936 (1355), Sa.82, 11-14; Avtarhanov, 46; Hocamuradov, 112

¹⁹⁸ Kurat, " Sovyetler Birliğinde İslâm ",177; V.K.Han, " İslâm Dini Ve Çetelli Ulamalar ", Milli Türkistan, Aralık 1970, Sa.30, 18-20; Hocamuradov, 113

kıyafetini değiştirmek istemeyen davetlilerin listesi neşredilmiştir. Bu toplantılara gelmemek imkansız olduğu gibi gelmeyenler memuriyetten atılmıştır. Bununla kadınların kılık kıyafetlerini değiştirilmesi amaçlanmıştır.¹⁹⁹ "Kadınlar günü " olarak bilinen 8 Mart 1927 tarihinde Özbek komünist teşkilatı tarafından kılık kıyafete karşı mücadele günü ilan edilmiştir. O gün yüzbin kadın kılık kıyafetini değiştirdiğini ilan ettiysede büyük çoğunluğu bundan vazgeçmiştir. Komünist partinin tüm çabalarına rağmen kılık kıyafete karşı yürütülen kampanya 1928 ve 1939 yılları arasında fazla başarıya ulaşamamıştır. Ancak sonraki yıllarda yürütülen kampanyalar sonucunda istedikleri amaca ulaşmıştır.²⁰⁰

Bütün Sovyetlerde olduğu gibi Özbekistan'da da " Mücadeleci Allahsızlar Birliği " kurulmuştur. Bu birlik " Bez-Boznik" Ateist gazetesinin "Dostluk Cemiyetinden" 1922 yılında ortaya çıkmıştır. 1926' da " Allahsızlar Birliği " ve 16.6.1929' da Moskovada yapılan ikinci Allahsızlar Birliği kongresinde " Mücadeleci Allahsızlar Birliği " adını almıştır.²⁰¹ Bu birlik Allahsız propagandası yapmış ve şunlardan faydalanmıştır. Cemiyetler, Ateist köşeler, Duvar Gazeteleri, Ateist yayınlar, Ateist akşamlar. Aynı zamanda mahalli parti ve hükümetlerin dine karşı tedbirlerini uygulamış, Ateist dernekleri ve kuruluşları denetlemiştir.²⁰²

Özbekistan'da gönüllü Ateistik teşkilatlar vücuda gelmeye başlamış, bunlar 1928 yılında "Özbekistan Allahsızlar Birliğini "kurmuşlar, 1929 yılında ise bu" Özbekistan Mücadeleci Allahsızlar Birliği" ismini almıştır. Bu birlikler Özbekistan'ın çeşitli yerlerinde

¹⁹⁹ Togan, Bugünkü Türkili, 528

²⁰⁰ Kurat, " Sovyetler Birliğinde İslâm ", 180

²⁰¹ Bennigsen-Quelquejay, Stepte Ezan Sesleri, 180

²⁰² Bennigsen-Quelquejay, Stepte Ezan Sesleri, 181

kurularak²⁰³ Özbekler arasında ateistliği yaymaya çalışmıştır. Soru - Cevap şeklinde "dindarlar ile dinsizlerin din ve dünya hakkında münazaraları", fizik - kimya yolu ile Allah'ın olmadığını isbata çalışmış, aileler arasında dindarları küçümsemiş, nikahsız yaşamayı teşvik etmiştir.²⁰⁴ Özbek dilinde Allahsızlar dergisini ve gazetesini, çeşitli ateistik kitapları neşretmiştir. Bu birlik onbeş yıl faaliyette bulunmuştur.²⁰⁵ İslâm'a karşı yürütülen savaş Kolhozlar'ın kuruluşları sırasında (1929 -1938) şiddetini artırarak Stalin'in terör yıllarında (1936 - 1938) son safhaya ulaşmıştır. Taşkent, Buhara ve Semerkant gibi şehirlerdeki kütüphaneler, kulüp ve medeniyet sarayları, müzeler, tiyatrolar,²⁰⁶ gazeteler (Kızıl Özbekistan, Azad Buhara, Zerefsan, Yardım), mecmualar (Tan,İnkılap, Bilim Ocağı, Yeryüzü,Bizim Yol, Maarif ve Okutıgçı) tarafından din aleyhtarı propaganda yapılmıştır.²⁰⁷

Bütün Türkler gibi Özbekistan Türkleri'nin de kullandığı Arapça alfabe 1928 - 1929 yılları arasında kaldırılmış yerine Latin alfabesi kabul edilmiştir. Daha sonra 1940 - 1941 yıllarında Latin alfabesinin yerine Kril (Rus) alfabesi kabul edilmiştir. 1938 yılında okullarda Rusça'nın resmi dil olarak öğrenilmesi ve öğretilmesi karara bağlanmıştır. 1955 yılında Rusça " ikinci resmi dil " olarak kabul edilmiş, 1959-1960 öğretim yılından itibaren ise resmi dil olarak Rusça öğretilmeye başlanmıştır.²⁰⁸ Böylece Bolşevik rejim diğer Türk Cumhuriyetleri gibi Özbekistan Türk Cumhuriyeti'nin kültürünü ağır ağır istila etmiştir.

²⁰³ N.X.Seydov,M.A.Osmanov,D.N.Ganiev, İlmi Ateizm Ve Ateistik Terbiye, Taşkent 1979, 102; A.İ.Abdussamedov, 89

²⁰⁴ Bkz.B.Hayıt, " Hucum Altında Kalan İslâm ", Milli Türkistan, 1962, Sa.93, 10-12

²⁰⁵ Seydov-Osmanov-Ganiev, 102; A.İ.Abdussamedov, 89

²⁰⁶ Bkz.Abdul Vehhab, " İslâm Dinine Karşı Bolşevikler Hareti ", Yaş Türkistan, 1936 (1355), Sa.77, 31,33; SeydovOsmanov-Ganiev, 101

²⁰⁷ Togan, Bugünkü Türkili, 508

²⁰⁸ Bkz. Bennigsen-Quellejay, Stepte Ezan Sesleri, 178-179

Türk ve İslâm kültüründen ne kadar geçen kelime varsa hepsi yasaklanmış, Özbek Türkçesi eğitim ve bilim dili olarak zayıf bir duruma düşmüş, bunun yerine Rusça kelimelerin kullanılması emredilmiştir. Kısacası Özbek Türkçesi mahalli bir dil durumuna düşürülmüş, yetişen nesiller kendi dilleri yerine Rusçayı, İslâm dini yerine ateizmi öğrenmek zorunda kalmıştır.²⁰⁹

İkinci dünya savaşı sırasında Almanlar karşısında zor durumda kalan, Bolşevikler Stalin'in talimatı ile, ülkenin savunulması amacı ile din üzerindeki baskıyı kaldırmıştır. Aynı zamanda dini nazırlıkların açılmasını kararlaştırmıştır. Bu karar üzerine Resmi İslâm'ın yönetimi, coğrafi bakımdan, bir müftünün başkanlık ettiği bir icra komitesi tarafından "Bakü' de şeyhülİslâm "lıkla yönetilen dört dini nazırlığa bölünmüştür Özbekistan' ın da bağlı bulunduğu Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini Nazırlığı 20.10.1943'te kurulmuştur. Merkezi Taşkent olan nazırlığın dili Özbekçedir. Başkan (Müftü) ve Başkan Yardımcısı olan nazırlığın yetkisi bütün Orta Asya Cumhuriyetleri ve Kazakistan'ı içine almıştır.²¹⁰

Bu nazırlık diğer nazırlıklardan en güçlü olanı olmuş, zira S.S.C.B.'de mevcut olan iki medrese onun idaresinde idi. Bunlar, Buhara Mir Arap ve Taşkent Brakhanı medreseleridir. Bu nazırlık, Kur'ân-ı İslâm'i takvimi ve S.S.C.B. müslümanları arasında bir bağ görevi gören ve Özbekçe, Arapça, Fransızca, İngilizce ve Rusça yayınlanan, topluluğun adeta resmi dergisi olan "Musulmans del Orient Sovietgue" (Sovyet şarkı Müslümanları) dergisini çıkarmak için Kızıl Özbekistan partisine ait gazetesinin matbaasını

²⁰⁹ B.Hayit, " Türkistan'da Ruslaştırma Siyaseti ", Milli Türkistan,1962, Sa.92,14; Saray, Özbek Türkleri Tarihi,67

²¹⁰ Bennigsen-Quelqejay, Sufi Ve Komiser, Çev.Osman Türer, Ankara 1988, 33

kullanmıştır. Öte yandan S.S.C.B. dışında kalan İslâm dünyası ile iletişimin başlıca sorumlusu da bu nazırlık olmuştur. Yabancı müslüman heyetler, bu nazırlığın müftüsü tarafından karşılanmış, temsil ettiği Sovyet müslüman topluluğu adına dış dünyaya karşı sözcülük etmiştir. Milletler arası İslâmi konferans ve toplantılar, genel olarak Taşkent, Semerkant ve Buhara'da düzenlenmiştir.²¹¹

Bu nazırlık da diğer nazırlıklar gibi müslümanların dini hayatını kontrol etme, açık camîleri ve medreseleri idare etme dini yayınlar yapma, din görevlilerini tayin etme ve ücretlerini ödeme yetkisine sahip olmuştur. Bu din görevlileri, Sovyet kanunları tarafından, müslüman halkın din hizmetlerini yerine getirmek ve resmi olarak tanınmış ibadet yerinde kanunlara uygun olarak icra edilebilen ibadetleri yönetmekle görevlendirilmiştir. Bu nazırlık marksist ideolojiyi eleştirememiş, devletin din aleyhindeki propagandasını protesto edememiştir.²¹²

Dini idarenin uluslararası ilişkiler müdürlüğü, 1962'de kurulmuş ve dört nazırlığının Rusya dışındaki İslâm dünyası ile resmi münasebetlerini düzenlemiştir. Müslüman dini kuruluşlarla Bolşevik hükümeti arasındaki ilişkiler, S.S.C.B. Bakanlar Konseyi nezdindeki Din işleri konseyi tarafından sağlanmıştır.²¹³

İkinci dünya savaşının bitmesi ile birlikte, Bolşevikler tekrar, din aleyhtarı propaganda yürütmeye başlamıştır. 1947 yılında " Bilim Cemiyeti " nin kuruluşu halk

²¹¹ Helene Cod Encausse, Sovyetlerde Müslümanlar, Çev.Adnan Tekşen, İstanbul 1992, 23; Devlet, Çadaş Türkiler, 343

²¹² Bennigsen-Quelquejey, Sufi Ve Komiser, 34

²¹³ Bennigsen-Quelquejey, Sufi Ve Komiser 35

arasında İlmî Ateistik bilimleri yayma sahasında önemli rol oynamıştır. Sovyet Sosyalist Komünist Partisi Merkez Komitesi (KPSS MK) 1954 yılında halk arasındaki ilmi ateistik propagandayı artırmak için çeşitli kararlar almış, dine karşı daha aktif çalışmalar yapılmasını istemiştir. Özbekistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi ve Taşra Teşkilat Komiteleri şehirlerde, İlçelerde ve bölgelerde dini merasimler, örf ve adetlerin halk arasındaki yaşayışlarını incelemiş, ateistik propagandayı maddi yönden kuvvetlendirmiştir. Başta Taşkent, Buhara, Semerkant ve Hive olmak üzere, Özbekistan'ın çeşitli şehirlerinde ateizm evleri açmıştır. Yüksek ve orta okullar için yurtlar açılmış, buradaki öğrencilere ve çeşitli yaştaki insanlara din aleyhinde propaganda yapılmıştır.²¹⁴ 1948 ile 1976 yılları arasında İslâm aleyhinde en az, 177 kitap Özbekçe olarak yayınlanmıştır. 1935 yılına kadar 66 bin din aleyhtarı konferans verilmişse de, bu rakam 1959' da 146.500' e yükselmiş, bütün bunlar ise Özbekistan' da dinsizliği yaymak için yapılmıştır.²¹⁵

Özbekistan'da, resmi İslâm'ın yanında bir de resmi kurumları bulunmayan ve "Paralel İslâm" olarak faaliyette bulunan tarikatlar bulunmuştur. Bolşevik kaynaklarınca "Dinciler" olarak adlandırılan insanlar gurubu bu kavram içine girmiştir. Bunlar Nakşibendi, Yesevi, Kübrevi, Kadiri ve Kalenderi tarikatlarının mensupları olmuştur.²¹⁶ Bunlar Bol Bolşevik rejimin İslâm'a karşı izlediği politikayı kınamıştır.²¹⁷

²¹⁴ Bkz. B. Hayit, Documents Soviet Russia's Anti İslâm-Policy In Turtestan, Köln 1958, 5-6, 35, 39; Seydov-Osmanov-Ganiev 103

²¹⁵ Devlet, Çağdaş Türkiler, 344

²¹⁶ Bennigsen-Quelquejay, Sufi Ve Komiser, 88; Devlet, Çağdaş Türkiler, 343

²¹⁷ B. R. Bociurkiw, " Sovyetler Birliğinde Kurumlaştırılmış Din Ve Milliyet İlişkileri " Çev. Y. T. Kırat, Sovyet Müslümanları, Ankara 1988, 282

Resmi din adamlarının halkın dini ihtiyaçlarını karşılamaktan aciz ve yetersiz kalması yüzünden, bu görevi tarikat mensupları yürütmüştür. Bunlar halka din dersleri ve Kur'ân öğretmiştir. Sunnet düğünlerinde ve cenaze merasimlerinde görev almış; kutsal olarak bilinen yerler tarikat mensuplarının denetimi altında olmuştur. Bu kutsal bilinen yerlere gelenlere İslâm'ın propandasını yapmış veya böyle yerlere geziler düzenleyerek halkın dini duygusunu yaşatmaya çalışmıştır. Bu tarikatlar büyüklere saygı duymasıyla aile ve akrabalar arasında dayanışması ile, geleneksel İslâmi yaşantı tarzına önem vermesi ile Özbekler'in, Bolşevikler tarafından asimile edilmesine karşı en büyük engel teşkil etmiştir.²¹⁸

Bolşevik rejim tarafından yürütülen dine karşı politika sonucunda, Özbekistan' da çeşitli insan gurubları meydana gelmiştir. Bunlar; 1- Ateistler (Tanrı tanımazlar), Bunlar taibat, toplum ve insan hakkındaki meselelerde materyalizmi esas tutmuştur. Bunlardan bir grubu, dine karşı, dini merasim, örf ve adetlere karşı mücadele ederken; diğer bir gurubu ise, dine karşı mücadele etmemiş; hatta çevreden etkilenererek bazı dini örf ve adetleri yerine getirmiştir.²¹⁹

²¹⁸ Avtarhanov,46; Bennigsen,S.S.C.B.,68

²¹⁹ Seydov-Osmanov-Ganiev-123;Bennigsen,S.S.C.B'deki,72

2- Ateizmle - Din Arasında Kalanlar

a- Ateistlikte karararsız kalanlar: Bunlar Allah'ı ve başka olağanüstü varlıkları kabul etmeyen, tabiatı ve insanın varlığını tesadüfe bağlayan kişilerdir. Bunlar dini savunmamakla beraber dine karşı çıkmamıştır. Etraflarındaki dindar kişilerin tesiri altında bazı dini merasim, örf ve adetlerini yerine getirmiştir.

b- Dine yönelmede kararsız kalanlar: Bunlar Allah'ı ve başka olağanüstü varlıkları kabul etseler bile, tabiatı ve insanın varlığını tesadüfle izah etmeye meyilli kişilerdir. Bunlar dindarlara da meyillidir. Ancak onlar dini savunmamakla birlikte, inkar da etmemiş, dini propaganda yapmamış, her ihtimale karşı dini merasim, örf ve adetleri yerine getirmiştir.²²⁰

3- **Dindarlar:** Bunlar, Allah'a ve olağan üstü varlıklara inanan, insanı ve tabiatın varlığını Allah'a dayandıran kişilerdir. Bunlardan bir gurubu, İnsanlar arasında dini propaganda yapmış, dini merasim, örf ve adetlerini yerine getirmişken; diğer bir gurubu ise dini propaganda yapmamış, bununla birlikte dini merasim, örf ve adetleri yerine getirmiştir.²²¹

İhtilalden bu yana yürütülen idare ve polisiye tedbirler sonucunda Özbekler İslâm'ı gereği gibi yaşama imkanı bulamamıştır.

²²⁰ Seydov-Osmanov-Ganiev-123-124; Bennigsen,S.S.C.B.,71-72

²²¹ Seydov-Osmanov-Ganiev,124;Bennigsen,S.S.C.B.,71-72

İslâm'ın beş temel şartının yerine getirilmesi şu şekilde olmuştur:

1- Kelime-i Şehadet: Allah'ın varlığına ve birliğine, O' nun Resulüne inanmak, kalbin derinliklerinde saklı olduğundan Bolşevik hükümeti buna karışmamıştır.²²²

2- Namaz: Günde beş vakit olarak kılınan namaz, Bolşevik yasası tarafından yasaklanmamıştır. Fakat resmi propaganda tarafından küçümsenmiş ve sosyal bir olay kabul edilmemiş; Özbekler arasında beş vakit namaz kılanların sayısı fazla olmamıştır.²²³

3- Oruç: Ramazan orucu, resmen yasak edilmemiştir. Fakat din aleyhtarı propoganda sosyal bir olay kabul etmediği oruca karşı özel bir şiddet göstermiştir. Özbekler arasında oruç tutanlar namaza göre fazla olmuştur. Dine bağlı olmayanlar, hatta Tanrı tanımazlar, orucu milli bir gelenek kabul ederek zaman zaman oruç tutmuştur.²²⁴

4- Zekat: Fakirlere dağıtılan zekat, Bolşevikler tarafından kesin olarak yasaklanmıştır. Çünkü, teorik açıdan Bolşevik rejimde artık hiç bir fakir yoktur. Zekatın yerini camiilerin bakımına gönüllü olarak para yardımı olan "Sadaka" almıştır.²²⁵

5- Hac: Kendilerine farz olan müslümanların hayatta bir defa yerine getirmekle yükümlü oldukları hac farızası, sınırların kapanması ile 1920 'den sonra imkansız hale gelmiştir. Bu durum 1945 yılına kadar devam etmiş, aynı yılda müslümanların hacca gitmelerine izin verilmiştir. Buna rağmen ferdi yolculuklara izin verilmemiştir. Her yıl hacca, dini nazırlıkların seçtikleri 20 ile 40 kişi guruplar halinde gitmiştir. Bu kişiler

²²² Sevdov-Osmanov-Ganiev, 127; Bennigsen, S.S.C.B.,74; Bennigsen-Quelquejay, Stepte Ezan Sesleri, 214

²²³ Sevdov-Osmanov-Ganiev, 127; Bennigsen, S.S.C.B.,74; Bennigsen-Quelquejay, Stepte Ezan Sesleri, 213

²²⁴ Sevdov-Osmanov-Ganiev, 127; Bennigsen, S.S.C.B.,73; Bennigsen-Quelquejay, Stepte Ezan Sesleri, 213

²²⁵ Sevdov-Osmanov-Ganiev, 127; Bennigsen, S.S.C.B.,73; Bennigsen-Quelquejay, Stepte Ezan Sesleri, 212

arapça bilenler içinden seçilmiş ve S.S.C.B. 'de İslâm'ın gelenek ve görenekleri ile birlikte yaşadığını propaganda yapabilecek kişiler olmalarına dikkat edilmiştir.²²⁶ Bu kısıltmalar yüzünden hac farızasını yerine getiremeyen Özbekler mahalli kutsal yerleri ziyaret etmiştir.²²⁷

Cuma ve bayram namazlarına çok sayıda Özbek katılmıştır. Halk arasında sünnet olma ise, dine inanmayanlar ve komünist partisinin üyeleride dahil, Özbekler'in hemen hemen tamamı tarafından yerine getirilmiştir. Dini merasim ile müslüman mezarlığına defnedilmek adetine, dine inanmayanlar da dahil bütün Özbekler riayet etmiştir. Dini nikah da Özbekler'in büyük çoğunluğu tarafından yerine getirilmiştir. Hatta resmi nikah yapılmışsa, arkasından dini nikah da yapılmıştır.²²⁸

Dini törenler Özbekler'in büyük çoğunluğu tarafından dini olduğu kadar milli bir anlam taşımıştır. Özbek toplumu içinde toplum hayatında sembolik bile olsa, dinin günlük hayatın içinde bulunmasına özen gösterilmiştir.²²⁹

bbf- Günümüzde Bağımsız Özbekistan

31 Ağustos 1991'de bağımsızlığına kavuşan Özbekistan Türk Cumhuriyeti, milli varlığına önem vermekte, dinlerini de milli varlıkları ile korumaları gerektiğine inanmaktadır. Nitekim Özbekistan'da bağımsızlıktan sonra, manevi değerlere sahip çıkılmakta ve dini uyanış faaliyetleri, devlet desteği ile gerçekleştirilmektedir. Bu sahada ilk olarak 1991 yılında

²²⁶ Sevdov-Osmanov-Ganiev, 128; Bennigsen-Quellejey, Stepte Ezan Seslere, 213

²²⁷ Sevdov-Osmanov-Ganiev, 128; Bennigsen, S.S.C.B., 73 Devlet, Çağdaş Türkiler, 33-34

²²⁸ Sevdov, Osmanov, Ganiev, 128; Hocamuradov, 126; Bennigsen, S.S.C.B., 74; Bennigsen-Quellejey, Stepte Ezan Sesleri, 214

²²⁹ Bkz. Saray, Özbek Türkleri, 56-59; Hocamuradov, 100; Bennigsen, S.S.C.B., 75

Kur'ân-ı Kerim'in Özbekçe meali neşredilmiş, Suudi Arabistan'da Özbekistan'daki İslâmi gelişmeye yardım amacı ile bir milyon Kur'ân-ı Kerim yollanmış, yine devlet desteği ile İslâm dininin öğretilmesi için yüzlerce kitap neşredilmiştir. Bu arada tarihi camii ve medreselerin restorasyonu hızla devam etmekte, yeni camii ve medreseler açılmakta, camiiler Özbekler tarafından doldurulmaktadır.²³⁰

Bu gelişmelerin yanında İmam-ı Tirmizi, doğumunun 1200. yılı dolayısı ile yapılan büyük program ile anılmış, Özbekistan hükümeti tarafından gerçekleştirilen toplantıya B.D.T. ülkelerinden din adamları katılmıştır. Aynı şekilde 1993 yılında Nakşibendi tarikatının kurucusu Bahaüddin Nakşibendi, doğumunun 675. yılı dolayısı ile uluslararası bir toplantı ile anılmış, bu toplantıya bütün dünyadan din ve ilim adamları katılmıştır. Bu faaliyet öncesinde de Bahaüddin Nakşibendi'nin külliyesi restora edilmiştir. Yine 1993 yılının, dünyada, Ahmet Yesevi yılı ilan edilmesi münasebeti ile, Türk dünyasının bu büyük mutasavvıfının "Hikmetler" isimli eseri Özbekçe'ye tercüme edilmiş ve neşredilmiştir. Aynı zamanda bu büyük mutasavvıfın tanıtılması ve anılması ile ilgili çeşitli seminer, konferans ve sempozyumlar düzenlenmiştir.²³¹

Günümüz de, Özbekistan'ın çeşitli yerlerine medreseler açılmakta bu medreselere gelen öğrenci sayısı günden güne artmaktadır. Öğrencilerin en büyük sorunu öğretmen, yer ve malzemedir.²³² Din eğitimi günden güne gelişmekte, nitekim Özbekistan hükümeti bütün okullarda ve enstitülerde " Arapça ile İslâm dini " derslerinin mecburi hale

²³⁰ Robin Wright, "Türkistan Raporu" Yeni Forum, Ankara 1992, C-13, Sa.277, 22; Hidayet Diktaş " Asyanın Gözbebeği Özbekistan" Zaman Gazetesi,17-6-1994,4; Hocamuradov,38,138

²³¹ Diktaş, 4

²³² Wright,22

getirileceğini belirtmiştir. Özbekistan Din İşleri Başkanı Abdulgani Abdullah yaptığı açıklamada; "ülkemiz İslâmi uyanış içindedir. Gençlerimiz dini bilgileri, restorasyonu tamamlanan ve sayıları 60 olan enstitülerde öğreniyorlar" demiştir. Din İşleri Başkanı Abdullah, Mısır yardımı ile Orta Asya Cumhuriyetlerine ışık tutacak Taşkent Üniversitesinin açılacağına işaret ederek şöyle demiştir; "Ezher Üniversitesi ile bir takım anlaşmalar yaptık. Bu anlaşmaya göre Ezher, Taşkent Üniversitesi Öğretim görevlilerinin yüzde 60'ını karşılayacaktır. Üniversite'de bir Arap Dili Fakültesi ile İlahiyat Fakültesi açılacaktır. Ayrıca Ezher Üniversitesi de, 125 Özbek öğrenciye burs vererek bünyesinde okutacaktır." Özbek Din İşleri Başkanı, bu konuda bütün İslâm ülkelerinden destek gördüklerini ve halen Türkiye, Mısır ve Suudi Arabistan'ın Özbek öğrencileri okutmakta olduğunu hatırlatmıştır.²³³

Bolşevikler kendi dilini ve yöntemlerini Özbekler'e zorla kullanmasına rağmen, bugün onların milli ve dini değerlerini, örf ve adetlerini ısrarla korumaya ve nesilden nesile aktararak günümüze kadar ulaştırmaya çalıştıkları gözlenmektedir. Halâ Özbek Türkleri arasında yaygın olan sünnet ve düğün törenleri, onların geçmiş kültürlerini büyük bir çoğunlukla devam ettiği yönünde izler taşımaktadır.²³⁴

1989 yılında Özbekçe'ye "devlet dili" makamı verildikten sonra hakiki Özbek tarihinin öğrenilmesi yolunda önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede Muhammed Babür, Uluğbey gibi Türk büyüklerinin eserleri Özbekçeye çevrilmiştir. Ayrıca

²³³ Yeni Asya Gazetesi, 17-6-1994, 4-5

²³⁴ Wright, 20

bu büyük şahsiyetlerin çeşitli şehirlerde heykelleri dikilmiş, adlarına kütüphaneler açılmış ve bu kişilerin isimleri Özbekistan'daki büyük caddelere konulmuştur.²³⁵

Özbekistan'da tarikatlar bugünde faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu tarikatlar yaşayışlarıyla, kutsal yerlere ziyaretleri ile İslâmi yaşayışı Özbek halkına benimsetmektedir. Özbekistan kutsal yerleri, ziyaretgahların yönünden çok zengindir. Buralara halâ binlerce ziyaretçi gelmektedir. Tarikatlar dini duygunun yaşaması için elinden gelen gayretleri göstermektedir.²³⁶

bc- Özbekistan Türkleri'nin İslâmi Anlayışları

Özbekistan Türkleri İslâm'ı benimsediği tarihten itibaren, milli hasletlerinin tesiri ile, dini değerlere aşırı bağlılık ve saygı göstermiş, hayatlarını inançlarına vakfetmiştir. Özbekler İslâm'ı kabul etmeleri ile edebiyatlarında, medeniyetlerinde, örf ve adetlerinde, yaşayışlarında İslâmi kültürün de etkisinde kalarak, Türk - İslâm kültürünün oluşmasına katkıda bulunmuştur. Özbekler Sünniliğin dört mezhebinden Hanefiliği kabul ederek, tarihleri boyunca samimi bir şekilde İslâm'ı anlamaya ve yaşamaya gayretetmiştir.²³⁷

Bolşevikler eğemenliği altına aldıkları Özbekistan Türkleri'ni, kendi bünyesinde eritmek için resmi ve gayri resmi bir çok yollara başvurmuştur. Bunun neticesinde Özbekler dini - manevi değerlerinin çoğunu unutmuş, dini anlayış çok sarsılmış, hemen

²³⁵ Diktaş,4

²³⁶ Devlet, Çağdaş Türkiler, 34

²³⁷ Bkz. Turan, Türk Cihan Hakimiyeti, 230,264; Hocamuradov, 98,100

hemen yok olmaya yüz tutmuştur. Ancak kendilerinin Türk ve Müslüman olduklarını unutmamış, her türlü baskıya rağmen bu anlayışlarını günümüze kadar getirmiştir.²³⁸

Bağımsızlığa kavuşan Özbekistan Türkleri'nin dini anlayışlarını, dini hayatlarını tekrar canlandırmak için iyi bir dini teşkilatlanma, yetişmiş bir din görevlisi kadrosu ve çalışma programı olması gerekmektedir. Bu üç unsur siyasi idare tarafından da desteklenirse istenilen dini anlayışa sahip olunacaktır. Milli birlik ve bütünlüğün korunmasında önemli bir yeri olan dinin halka öğretilmesi, din eğitiminin yaygın ve örgün şekliyle sağlanması, Özbek Türkleri'ni ve Özbekistan Devletini daha huzurlu günlere taşıyacaktır.

²³⁸ Bkz. Saray, Özbek Türkleri, 56-59; Hocamuradov, 100 Bennigsen, S.S.C.B.,75

II-BÖLÜM

A- GÜNÜMÜZDE ÖZBEKİSTAN TÜRKLER'İNİN HALK İNANIŞLARI

a- Tabiatla İlgili Halk İnanışları

aa-Gök

Eski Türkler Gök Tanrıya inandıkları için Gök'e kutsallık vermiş, gök (mavi) kelimesinin Tanrı'nın sıfatı olarak kullanmıştır.¹ Nitekim Tanrı şerefine genellikle koyun kurban etmiş ; bazı yerlerde ise kadınlar yakınları vefat edince mavi elbise giymiş,² çocuklarına Gökhan ismini vermiştir.³ Eski Türkler göğü,7,9,14 gibi tabakalara bölmüştür. Oralara çıkıştan bahsederek, Gökle yerin sınırını Gök Kubbe kabul etmiştir.⁴

Özbekler bütün Türkler gibi İslâm dinini kabul ettikten sonra "gök" kelimesini sema anlamında kullanmaktadır.⁵ Özbekistan halk inanışlarına göre gök yedi kattan oluşmaktadır. Gökten bereket ve rızkın geldiğine inanılmakta, kötülük yapanların ise başına gökten taş yağacağı kabul edilmektedir.⁶ Özbekler'de, Oğuz destanında ifade edildiği

¹ İnan, Eski Türk Dini, 19

² A. Hasanov, Örf - Adetler Ve Ateistik Terbiye, Taşkent 1984, 65

³ Schimdt, 77

⁴ Tanyu, İslâmlık'tan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı,134,179

⁵ İnan, Eski Türk Dini, 19

⁶ Cavliev, Tabiat, 13

gibi, Oğuz'un çocuklarından birinin adı olan Gök ile ilgili isimlere rastlanmaktadır.⁷ Bu bakımdan Gökhan, Ak Gök isimleri de Özbekler arasında kullanılmaktadır.⁸

ab- Güneş- Ay-Yıldız

Maveraünnehr'de yaşayan Eski Türkler'den Zerdüştiliği kabul edenler olmuştur. Bunlar güneşi ateşin sembolü olarak kabul etmiştir. Ayrıca bütün canlıların yaratılmasında güneşin esas rol oynadığına inanmıştır.⁹ Zerdüştlar her ne kadar ateşi Tanrı olarak kabul etmişse de, Türkler'den bu dini kabul edenler ateşi Tanrı olarak değil, onun temizleyici gücünün olduğunu kabul etmiştir.¹⁰ Zerdüştlar Türkler, güneş ile ilgili olarak, doğum gününü (Aralıg'ın son günleri) kutlamış, o günlerde, kötü güçlerden, kötülüklerden kendilerini, hayvanlarını korumak için ateş yakarak üzerinden atlamış, yaptıkları içecekleri etrafında içmiş ve oyunlar oynamıştır.¹¹

Günümüzde Özbekler İslâm'i anlayıştan hareket ederek, güneş tutulduğunda Allah'ın kudretini gördükleri için O'na ibadet ve dua ederler.¹²

Eski Türkler Ay'ı da kutsal kabul etmiş yeni ay çıktığında üç defa gökyüzüne bakarak zıplamış ve baş eğip ona tazim etmiştir. Çocuklarına ay ile ilgili olarak Ay Arıg, Ay Kanat, Ak Ay gibi isimler vermiştir.¹³

⁷ Reşidedin, Oğuz Destanı, Haz. Togan, İstanbul 1972, 33

⁸ E. Beğmatov, Namlar Ve Adamlar, Taşkent 1966, 9

⁹ Hocamuradov, 66

¹⁰ Gumilev, 19 ; İnan, Eski Türk Dini, 43

¹¹ Hocamuradov, 67

¹² Cavliev, Tabiat, 39

¹³ Cavliev, Tabiat, 38

Özbekler günümüzde de yeni ay gördükleri zaman çeşitli uygulamalar yapmaktadır. Onlar arasında, yeni ay görüldüğünde Allah'a dua edenler, Ay tutulduğunda ise ibadet yapanlara rastlanmaktadır.¹⁴ Günümüz de Özbekler arasında ay ile ilgili isimlere de oldukça sık rastlanmaktadır. Mesala, Ay Arıĝ, Aydan Arıĝ, Ay Ak, Ay Kanat gibi.¹⁵

Özbekler ayın belli günlerini uğursuz veya uğurlu olarak kabul ederler. Ay'ın 3,6,22,25 günleri uğursuz günler kabul edilir. Bu günlerde yolculuk yapmak, bir şey alıp satmak iyi değildir. Eğer bu günlerde bu tür işler yapılırsa, yapan kişinin başına felaket geleceğine inanılır. Birinin bir evi yansa veya başına bir felaket gelse uğursuz günlerde yaptığı işlerin cezasını gördüğü kabul edilir. Ay'ın 12'inci günü uğurlu bir gündür. Allah o gün kişinin bahtını açacaktır. Bu nedenle, O gün Allah'a dua ederek, işlerinin hayırlı olması istenmelidir.¹⁶

Eski Türkler yıldızları da kutsal kabul etmiştir. Onlar yıldızlara bakarak fal açmışlar, bu falcılara "Yulduzçı" demişlerdir.¹⁷

Özbekler arasında yıldızlara bakarak yön tayini yapılmaktadır. Ayrıca onlar kayan yıldızı gören kimsenin öleceğine inanmaktadır.¹⁸

ac- Yer - Su

¹⁴ Cavliev, Tabiat, 39

¹⁵ Beĝmatov, Namlar Ve Adamlar, 9; Beĝmatov, Özbek İsimleri, Taşkent 1991, 158

¹⁶ Rahman, 116-117

¹⁷ Ögel, Türk Kültürünün ... , 108

¹⁸ Hocamuradov, 58

Eski Türkler'de yer - su kutsal sayılmaktadır. İlk Türk yazıtlarında "yer-su" terimi geçmektedir.¹⁹ Bu terim ile dağ, su (ırmak, göl, pınar), ağaç,kaya, mağara gibi unsurlar kutsallaştırılmaktadır.²⁰

aca- Yer - Dağ

Özbekler İslâm'ı kabul ettiklerinde, Kur'ânda Allah'ın önce sema ve yer birleşikdi, biz onları ayırdık,²¹ ayetiyle karşılaşmıştır. Dindar Özbekler'e göre yer bütün kainatın merkezidir. Kainattaki her şeyden, güneş, ay, yıldız, dağlar, nehirlerden en azizi insan olduğundan bütün bunlar insan için yaratılmıştır. Yeryüzü de insanlığın hayatının sürdüreceği mekan olarak hazırlanmıştır. Bundan dolayı Özbekler'de yer kutsallığını devam ettirmiştir. Burada Özbek Türkleri'nin İslâm öncesi sahip oldukları "yer-su" ile ilgili inanışlarının İslâm ile daha da güçlendiği ortaya çıkmıştır. Özbekler "yer-su" nun kutsallığını ifade etmek amacıyla iş için söz verdiklerinde, sözlerinden dönmeyecekleri anlamında ellerini toprağa vurarak and içer, yemin ederler.²²

Eski Türkler'de dağ, nehir ve göller kutsal sayıldığından buralarda Gök Tanrıya kurban keserek dua edilmiştir.²³ İslâm Özbekler arasında yayılması ile bu kutsal yerlerde mescitler, türbeler, yatırlar, tekkeler yapılmış, eski inanışlar, İslâmi motifler altında sürdürülmüştür. Buralarda bağırarak, av yapmak, hayvan gütmek, ağaç kesmek günah

¹⁹ Asım, Orhun Abideleri, 106,150

²⁰ İnan, Eski Türk Dini, 30

²¹ Enbiya Süresi, Ayet 30; " Şu küfredenler bilmezler mi ki, gökler ve yer bitişik idi de, biz onlar ayırdık ve bütün canlı şeyleri sudan yarattık. İman etmezler mi? " (Kur'ân-ı Kerim Ve Türkçe Meali, Çev. Talat Koçyiğit, Ankara 1990)

²² M. Ömerov, "Adamlar Hakkında Bir Bahs", Hakikat ve Bidat, Taşkent 1988, 17

²³ Bkz. Özkul Çobanoğlu, " Türk Kültür Tarihinde Su Kültürü", Türk Kültürü, Ankara Mayıs 1993, XXI, Sa.361, 289-292; Gumilev, 8,12

sayılmıştır. Şimdi de Özbekler bu kutsal yerleri ziyaret ederek, kurban kesmekte, Allah'a dua etmektedir.²⁴

Yer - Su ile ilgili olarak Semerkant şehrinin Akay bölgesinde Özbekler'ce kutsal kabul edilen bir mağra bulunmaktadır. Bu mağra Hz.Davut ile bilgilendirilmektedir. Özbeklere göre, Hz. Davut dinsizlerden kaçarak dağa çıkmış, kendisi burada elleri ile bir mağara açarak içine girmiş ve kaybolmuştur. Mağaranın etrafında taşlardaki çukurlar ise, Hz. Davud'un parmak izleridir.* Özbekler bu mağarayı kutsal kabul ettiklerinden buraya ziyarette bulunurlar hastalıkları veya dilekleri için Allah'a dua ederler.²⁵

acb- Su

Özbekistan'da kutsal ve şifa verdiği inanan sulara bulunmaktadır. Burada Eraşan çayının halk arasında hastalıklara şifalı olduğuna ait inanış yaygındır. Hastalar şifa bulmak amacı ile buralara Ferganadan ve başka yerlerden ziyarete gelerek kurban keser, dua ederler.²⁶

Aynı şekilde dağdan çıkan Nurata çayıda şifalı su olarak kabul edilmektedir. Bu çayın meydana getirdiği gölette yaşayan balıklar eskiden beri kutsal kabul edilmekte, bu nedenle balıklara bir kötülük yapılırsa insanın başına musibetelerin, hastalıkların geleceğine inanılmaktadır. Özbekler burayı ziyaret ederek kurban keserler, hastalıkları için dua eder-

²⁴ Cavliev, Tabiat, 13

* Her ne kadar Özbekler Hz.Davud'un Semerkant şehrindeki bir mağaraya Hz. Davud adını vermişlerse de bu bilgi doğru değildir.Çünkü Hz.Davud kaynaklara göre hayatını Filistin'in kuzey yeri olan İsrail'de geçirmiştir. Hz.Davudun kabri Kudüs'te Sion Dağı güneyinde bulunmaktadır.(Bkz.A.Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, Ankara 1955, 159; B. Carra De Vaux, " Davud ", İ.A., İstanbul 1944, III, 492)

²⁵ T.Cavliev, Mukaddes Caylar - Hurafat Ve Bidat Ocağı, Taşkent 1984, 20

²⁶ Cavliev, Mukaddes Caylar, 12

ler.²⁷ Benzeri inanışlar Türk Dünyasının çeşitli yerlerinde de rastlamak mümkündür. Mesela, Urfa "Balıklı Göl" ile ilgili inanış da Özbekistan halkın inanışlarına benzemektedir.

Bu tür yerler Özbekistan da çeşitli yerlerde vardır. Özbekler "Ak su", "Hoca meyhane", "Hoca-i Pak", "Hoca çak ata" gibi ırmak ve nehir sularına çeşitli ziyaretler düzenleyerek, buralarda dini sohbetler yapar ve Allah'a kurban keserler.²⁸

acc- Ağaç

Genel olarak Türkler'de bazı ormanlar ve ağaçlar kutsal kabul edilmiştir.²⁹ İlmî literatürde kutsal kabul edilen ağaçlara "dünya ağacı" veya "sonsuzluk ağacı" denilmiştir.³⁰ Dünya ağacı, göklere kadar uzanan yüksek bir ağaçtır. Kam Tanrı'ya yükselmek için kayın ağacından faydalanır ve davulunun üzerinde bu dünya ağacının şekli bulunurdu.³¹

Eski Türkler "dünya ağacı" nın kendilerini kötü ruhlardan ve düşmanlardan koruduğuna inanmıştır.³² Hunlar, güzel ve yüksek ağacın (genellikle kayın ağacı) ülkeyi ve halkı koruduğuna inanmıştır.Hunlar böyle ağaçlara at kurbanları keserek, kanını ağacın yapraklarına sürmüş, derisini ve kellesini de ağacın dallarına asmıştır.³³

Özbekler'de ağaçlara kutsallık vermiştir. Mesela, Zehrasaçı ağacı; bu ağaç Hz.Ali'nin hanımının saçları olarak kabul edilir. Eğer bu ağaç inanılarak saça sürülse, ebediyen baş

²⁷ Cavliev, Mukaddes Caylar, 14

²⁸ T.Cavliev, Kışlak Ahalisini Ateistik Ruh'da Terbiyeleş Meseleleri, Taşkent 1979, 34

²⁹ Bkz.İnan, Eski Türk Dini, 38; H.Tanyu, " Türkler'de Ağaçlarla İlgili İnançlar ", Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı, Ankara 1976,129-142; Zeynel Makas-Yaşar Kalafat, Karşılaştırmalı Türk Halk İnanışları, Samsun 1993, 47

³⁰ Mireli Seyidov, Kızıl Döğüşcünün Taleyi, Bakü 1984, 25

³¹ İnan, Eski Türk Dini, 39

³² Seyidov, 27

³³ Bkz.Moisey Kalankatuklu, Albanya Tarihi, Çev.Z.M.Bünyatov, Bakü 1993, 161-162

ağrısının olmayacağına, saçın gür olacağına inanılır.³⁴ Ayrıca Özbekler'de Tasbek ağacı da bu bakımdan meşhurdur. Tasbek ağacında Özbekler ilahi güç olduğunu kabul ederek onun meyvelerindeki tanelerden muska yaparak, kendilerini, olağanüstü varlıklar kötülüklerinden koruyacağına inanırlar.³⁵ Türbelerdeki "Kayragaç" ağacı da kutsal kabul edilir. Bu ağaçları kim keserse, kör, sakat veya hastalığa tutulacağına inanılır.³⁶ Aynı şekilde türbelerdeki "Dut" ağaçları da kutsal kabul edilir. Orada yatan büyük zatların ruhlarının o ağaçlarda dolaştıklarına inanılır. Kadınlar o yerlerdeki büyük zatların ruhlarını yad etmek için Dut ağacına çıra yakıp koyarlar. Hastaları için bu ağaçlardan şifa umarlar. Bu ağaçlara zarar verenlerin başlarına çeşitli musibetlerin geleceğine inanırlar.³⁷ Ağaçla ilgili inanışların da İslâm'dan sonra, Türkler tarafından çeşitli motifler altında devam ettiği görülür. Ağacı korumak için onu kutsallaştıran Türkler, günümüzde de bu inanışlarını muhafaza etmektedirler.

ad- Ateş - Ocak

Eski Türkler'de ateş ve ocak kutsal sayılmıştır. Nitekim Türkler'de ocak, "baba ocağı" olarak kabul edilmiştir.³⁸ Günümüzde Özbek Türkleri arasında ateş ve ocakla ilgili inanışların yaşadığı görülür. Evlerde insanlar doğru olsun diye, evin ortasında ocak bulundurulur, onda daima ateş yakılır.³⁹ Bazı kişiler, çeşitli hastalıkların sebebini ocağa bağlar, hasta olanlara "Ocak tuttu" derler Kendilerini bu hastalıklardan kurtarmak için veya

³⁴ R.Şanazerov, Mukaddesleştirilgen Usımlıklar Ve Fen, Taşkent 1977, 50

³⁵ Şanazerov, 45

³⁶ Şanazerov, 39

³⁷ Şanazerov, 38

³⁸ Belgan Toğralı, "Aile Yapısı İle İlgili Araştırmalar ", Türk Yurdu, Aralık 1990, 7,10

³⁹ Cavliev, Tabiat, 49

hastalıklara tutulmamak için ocağa- ateşe ürpererek bakar, böylece kendilerini koruduklarına inanırlar.⁴⁰

Özbekler kendilerini olağanüstü şer güçlerin etkisinden korumak için ateş külüne basmaz, külün üstünden geçmez, ateşe yemek artığı ve tırnak atmaz, ateşi pislemez, su ile ateşi söndürmez, çocukların ateşe hürmetsizlik edeceğinden dolayı ateşle fazla oynamalarına izin vermezler.⁴¹

Özbekistan'ın güney bölgelerinde halâ ateşle ilgili o olarak "Alas-Alas" (kurtarmak) adeti devam etmektedir. Bu adete göre, hasta ateş vasıtası ile kötü ruhlardan kurtulur. Bu uygulama genellikle yaşlı kadınlar tarafından icra edilir. Uygulama şu şekilde yapılır; Yaşlı kadın bir sopaya yağlı bez sarıp, Onu yakarak "alas-alas gelen beladan halâs" diyerek hastanın başında döndürür. Böylece başa gelen kötülüğün, kötü ruhların insandan uzaklaşacağına inanılır.⁴² Ayrıca tedavi ve kötü ruhlardan korunmak için Özbekistan'da "Küçırık" adı altında diğer bir uygulama daha vardır. "Küçırık" göç ettirme demektir. Bu uygulama da yaşlı kadınlar tarafından yapılır ve hastadan kötülükleri, hastalıkları, kovmak için kırkbir ateş yakılır ve sonra hasta ateş üzerinden atlatılır. Sonunda ateşin üzerinden atlayan kişinin hastalık ve ızdıraplarının yok olacağına inanılır.⁴³ Özbekler uzak yolculuktan veya askerden gelen kimseyi hemen evin girişinde ateş yakarak, onun üstünden üç kere atlatırlar. Böylece o kişiden kötülüklerin gideceğine inanırlar.⁴⁴ Ayrıca Özbekistan'da çobanlar da hayvanlarını nazar gibi kötülüklerden korumak amacı ile ateş üzerinden

⁴⁰ Cavliev, Kışlak Ahalisi, 33

⁴¹ Cavliev, Kışlak Ahalisi, 33; Cavliev, Tabiat, 52

⁴² Cavliev, Kışlak Ahalisi, 33; Cavliev, Tabiat, 52

⁴³ Cavliev, Tabiat, 54

⁴⁴ Cavliev, Tabiat, 53

atlatırlar.⁴⁵ Özbekler mukaddes kabul edilen yerlerde ve evliyalarn türbelerinde ateş yakarak, dua ederler.⁴⁶

Bunların dışında Özbek Türkleri arasında ateşle ilgili çeşitli pratiklere rastlamak ta mümkündür. Bunlardan bazıları şöyledir; Düğünden sonra gelin damadın evine getirildiğinde gelin ile damat ihtiyarlamasın diye, evin önünde yakılan ateş üzerinden atlatılır.⁴⁷ Aynı şekilde gelin ve damatı kötü gözlerden, şer güçlerden korumak için üç yere yakılan ateşten gelin atlar.⁴⁸ Gelin ile damat evlendikten sonra kırk gün çillelik (Kırklık) çıkarırlar, bu kırk gün içinde evli çiftlere kötülük, nazar ve büyü gibi şeylerin zararı dokunmaması için, evde kırkgün boyunca devamlı ışık veya ateş yakılır.⁴⁹ Ayrıca bazı Özbekler çocuk doğduğu zaman onu kötü gözlerden, hastalıklardan korumak amacı ile ateşten geçirirler.⁵⁰ Özbekistanda rastlanılan bu tür uygulamaların kökü, eski Türklere kadar gitmektedir. Onlar Zerdüştiler'den farklı olarak ateşin temizleyici ve koruyucu gücü olduğuna inanmaktadır.

ae- Yağmur

⁴⁵ Cavliev, Tabiat, 54

⁴⁶ Şanazerov, 38

⁴⁷ Cavliev, Tabiat, 53

⁴⁸ Mahmut Settar, Özbek Udumları, Taşkent 1993, 115

⁴⁹ E.Abdussamedov-B.Şermatov-E.Samed, Küyev Ve Kuda-Kudagaylar Risalesi, Taşkent 1993, 16; Cavliev, Tabiat, 53

⁵⁰ Settar, 85

Türkler'de çok eski devirlerden beri yaygın bir inanışa göre, Tanrı Türkler'in ceddine "Yada Yahut Cada, Yat" denilen bir sihirli taş armağan etmiştir. Bu taşla istenildiği zaman yağmur, kar, dolu, yağdırılır, fırtına çıkartılır,⁵¹ Hatta istenilirse, yağmur, fırtına bu taşla dindirilebilirdi. "Yada taşı" kelimesinin "Abuşka" lügatında şöyle izah edildiği belirtilmiştir; "Yağmur boncuğu denilen bir nesnedir ki ona kurban kanı sürülmekle yağmur yağar." Tarihçiler tarafından tesbit edildiğine göre 16. asır Özbek, Kırgız, Kazak ve diğer Türk toplulukları arasında anlatılan efsane ve inanışlarda Yada taşının önemli bir yer tuttuğu ortaya çıkmıştır.⁵²

Özbekler yağmuru hayat kaynağı olarak görür, Eğer yağmur yağmazsa açlık, sefalet başlar. Bundan dolayı onlar yağmurun yağması için dua ederler.⁵³ Özbeklerde "Rüyada yağmur görmek bolluk ve bereketin işaretidir."⁵⁴ sözleri halk arasında yayılmıştır. Hatta eskiden günümüze kadar halk yağmuru, süte, buluta, ineğe benzetmiştir.⁵⁵

Eski Türkler'de yağmur yağdırmak amacı ile çeşitli törenler yapılmıştır.⁵⁶ Günümüzde Özbekistan'da da "Su Hatın" adlı bir tören özellikle Özbekistan'ın güney bölgelerinde icra edilmektedir. Bu törende ağaca çocuk elbisesi giydirip, onun üstünden su dökülür, böylece yağmur yağacağına inanılır. Ayrıca bazı yerlerde çuvaldan elbise giyilerek "Su Hatın" elbisesi giyilmiş olur ve yağmur isteyerek mistik şiirler söyleyerek ev ev dolaşılır. Ev sahipleride "Su Hatın" üstünden su dökerler. Böylece yağmur yağacağı kabul edilir.

⁵¹ İnan, Şamanizim, 160

⁵² İnan, Eski Türk Dini, 252

⁵³ Cavliev, Tabiat, 43

⁵⁴ Rahman, 117

⁵⁵ Cavliev, Tabiat, 43

⁵⁶ Bkz. İnan, Eski Türk Dini, 228

Genellikle bu tören haftanın Çarşamba, Perşembe ve Cuma günleri yapılır.⁵⁷ Yağmur yağması için başka törenlerde yapılır. Özellikle kuraklık zamanında "Devreşane" töreni yapılır. Bu törene göre din adamları önderliğinde bir kaç kişi ev ev dolaşarak para, çay, ekmek gibi şeyler toplar. Toplanan para ile hayvan satın alınarak çoğu kez su yakınında kesilir, eti pişirilir. Yapılan yemeğin bir kısmı suya bırakılır, diğer toplanan yiyecek ise göğe sunulur, dua okunur. Ayrıca orada bulunanlara bu esnada su serpilir, böylece yağmur yağacağına inanılır.⁵⁸ Benzer uygulamalara çeşitli Türk toplulukları arasında da rastlamak mümkündür.⁵⁹ Bu durum Türk kültürünün ortak yönlerinden birini göstermesi açısından önemli sayılır.

Dindar Özbeklere göre, günahkar insanların üzerine yıldırım düşeceğine inanılır.⁶⁰

af- Rüzgar

Özbekler arasında rüzgarla ilgili inanışlara da rastlanır. Onlar rüzgarın gücünü olumlu ve olumsuz şekilde görürler. Özbekler rüzgarın kötü etkisinden kurtulmak için, onun karşısına bıçak koyar ve çocukları uyutmamaya çalışırlar. Rüzgara karşı su vururlar ve süpürgeyi taşın altına bastırıp koyarlar. Rüzgarın kötü etkisinden dolayı, bazı yerlerde rüzgara "devboda" denir. Rüzgarda dev ve cin gibi olağanüstü varlıkların bulunduğuna inanılır.⁶¹

B- Olganüstü Varlıklarla İlgili Halk İnanışları

⁵⁷ Settar, 147; Hocamuradov, 45; Cavliev, Tabiat, 45

⁵⁸ Cavliev, 43

⁵⁹ İnan, Şamanizm, 168

⁶⁰ Cavliev, Tabiat, 40

⁶¹ Cavliev, Tabiat, 42

ba- Cadı-Peri-Dev

Cadı, olağanüstü güçlere sahiptir. Bu güçleri ile insanlara çeşitli kötülükler verebilir zannı ile bu cadıdan Özbekler kendilerini korumak için çeşitli yollara baş vurmaktadır.⁶² Aynı şekilde cadıların hasta kişileri iyileştirdiğine de inanılır. Cadı, bu iş için tırnak, saç, yılan derisi, külle, koyun kuyruğunu kullanır.⁶³ Cadı, birisine kötülük yapmak isterse, bunlardan her hangi birisini alır ve ona sihirler yaparak gömer. Eğer bu gömülen sihir bulunmazsa, sihir yapılan kişinin çeşitli hastalıklara veya felaketlere uğrayacağına inanılır.⁶⁴

Peri, insanlara kötülük yapan ruhtur. Özbekler perilere olağanüstü güç vererek, bunların çeşitli hastalıklara, kötülüklere sebep olduklarına inanırlar.⁶⁵ Özellikle periler genç kızlar için korkulu ruhlardır.⁶⁶ Perilerden korunmak için çeşitli muska ve tılsımlar takarlar.⁶⁷ Peri yüzünden hastalanan kişileri falcılara götürürler. Onlar fal açmak suretiyle perilerle ilişkiye girer ve hastanın tedavisine geçerek, hastayı iyileştirirler.⁶⁸

Olağanüstü varlıklardan biri de Devdir. Dev, insanlara kötülük yapan ruhlardandır. Özbekler deve olağanüstü güç vererek, bunların hastalıklara, kötülüklere sebep olduklarına inanırlar.⁶⁹ Dev yüzünden hasta olan kişi, falcı yaşlı kadınlara götürülür, onlar fal açıp, hastaya musallat olan devi bularak, hastayı ondan kurtarırlar.⁷⁰ Özbekler rüzgardan

⁶² İsa Cabbarov, Etikad, Adat, Adab, Taşkent 1967, 16

⁶³ Cavliev, Tabiat, 102

⁶⁴ Cavliev, Kışlak Ahalisi, 45; Cavliev, Tabiat, 102

⁶⁵ Cabbarov, Etikad, 18

⁶⁶ Cavliev, Kışlak Ahalisi, 39

⁶⁷ Cabbarov, Etikad, 18

⁶⁸ Cabbarov, Etikad, 25

⁶⁹ Cabbarov, Etikad, 18

⁷⁰ İ.Fazilo v, Zararlı Adetler, Taşkent 1961, 22

zarar gördükleri için, bazı yerlerde rüzgara " devboda" derler. Rüzgarda dev, cin gibi mahlukların bulunduğuna inanırlar.⁷¹

bb- Albastı

Albastı inancı bütün Türkler'de vardır. Kazak, Kırgız Türkleri onu tilki, keçi veya sarı saçlı bir bebek şeklinde, Kazan Türkleri kötü bir ruh, Gağaguz Türkleri kötü ruhlu bir dev şeklinde düşünürken,⁷² Özbek Türkleri ise, onu hayvan (kedi-köpek) şeklinde,⁷³ kötü ruh olarak⁷⁴ düşündükleri gibi pejmürde, dağınık saçlı bir kocakarı şeklinde de düşünürler. Hatta Taşkent'teki (Sevzar-dehe Jahtupul) " Albastı: Alvastı " köprüsünden gelip geçenlerin pejmürde bir kocakarı gördükleri söylenir.⁷⁵

Özbekler Ceviz, çınar, incir, iğde, gibi ağaçlarda albas tıların, kötü ruhların, cinlerin yaşadıklarına inanırlar. Geceleri bu ağaçlardan hayvan (kedi- köpek) şeklinde albastıların çıktığına ve görüldüğüne inanırlar. Bu ağaçların altında uzun süre durulduğunda, duran kişiye hastalık geleceğine inanılır. Bu hastalıkların sebebinide burada görülen albastılara verilir.⁷⁶ Özbekler kabristanlarda da albastıların bulduklarına ve çocuklarına bir kötülük yapacaklarına inanırlar. Bunun için çocuklarının buralardan geçmelerini istemezler.⁷⁷ Albastı

⁷¹ Cavliev, Tabiat, 42

⁷² Harun Güngör-Mustafa Argunşah, Düünden Bugüne Gagauzlar, Ankara 1993, 96; AliRıza Yalman(Yalın), Cenupta Türkmen Oymakları I, Haz.Sabahat Emir, Ankara 1993, 293

⁷³ T.Saksanov, Mukaddes Caylar- Hurafat Ve Bidat Ocağı, Taşkent 1984, 26; Ö.Pratov-K.Hacimatov, " Mukaddes Bitkilerin Sırrı", Hakikat Ve Bidat, 48

⁷⁴ Cavliev, Kışlak Ahalisi, 39

⁷⁵ Bkz. İnan, Şamanizim, 169,171

⁷⁶ Saksanov, Mukaddes Caylar, 26; Pratov-Hacimatov, 48; Cavliev, Tabiat, 62

⁷⁷ Saksanov, Mukaddes Caylar, 26

genç kızlar için korkulu bir ruhtur.⁷⁸ Albastı kişiyi uykuda basarak korkutur.⁷⁹ Özbekler albastıdan kendilerini korumak için çeşitli tılsımlar, muskalar takarlar. (80)

bc- Tılsım

Evlileri veya evlenecekleri birbirine ısıtmak veya soğutmak için bazı şeylere sihirli dualar yazmaya tılsım denir.⁸⁰ Özbekler peri, dev, albastı gibi olağanüstü varlıklardan korunmak için tılsım yazdırırlar.⁸¹ Tılsım Kur'ân ayetleriyle yazılır.⁸²

C- Törenlerle İlgili Halk İnanışları

ca-Doğum Ve Doğum Sonrası İle İlgili İnanışlar

Türk halk inançlarında doğumla ilgili inançlar doğum öncesinden başlar, doğum esnasında ve doğumdan sonrasında devam eder.⁸³ Özbekler'de evlilikten sonra arzulanen ilk şey, gelinin hamile kalmasıdır. Hamile gelinin hiçbir zaman karanlık yerlerde yalnız kalmasına, yürümesine, çocuğu olmayan veya çocuğu ölen kadınlarla karşılaşmasına izin verilmez.⁸⁴

Çocukları doğmadan ölen veya çocukları küçükken ölen aileler, çocuklarının ölmelerini "kötü güçler" in işi, gazab ve afeti olarak düşünürler. Özbekler cin, albastı ve dev gibi olağanüstü varlıkları küçük çocukların düşmanı bilirler; bunlardan korunmak

⁷⁸ Cavliev, Kışlak Ahalisi, 39

⁷⁹ Cavliev, Tabiat, 96

⁸⁰ Cabbarov, Etikad, 11,18

⁸¹ A.Muhammedov, " İki Dünyasından Ayrılan Münafıklar ", Hakikat Ve Bidat, 23

⁸² Cabbarov, Etikad, 11,18

⁸³ Makas-kalafat, 55-59; Yalman, 27-28,64-65

⁸⁴ Abdussamedov-Şermatov-Samed, 15

için muska, nazar boncuğu, yılan derisi, hurma tohumu, balık yumurtasını çocuğun elbiselerine takarlar.⁸⁵ Aynı şekilde çocuğu olmayan veya çocukları doğmadan ölen kadınlar, türbelere gidip, dertleri için dua ederler.⁸⁶

Özbekistan'da hamile kadının doğumunun kolay olması için doğuma başlamadan önce ip bağlanır, ebe doğum zamanı bu ipin düğümlerini açar, böylece çocuğun kolay doğacağına inanılır. Aynı şekilde çocuğun hastalığı kolay olsun diye "oyuncak kukla" yapıp türbelere götürülür.⁸⁷

Çocuğun doğduğu birinci gün yakın akrabalar eve gelerek bu olayı kutlar, buna "doğum toyu" denir. Yakın akrabalar çeşitli hediye ve çerezler ile ziyarete gelirler. Gelen misafirlere ev sahibi tarafından yemek ikram edilir. Misafirler de çocuğun sağlığı - selameti için dua ederler. Bu toyla, çocuğun nazar, albastı ve diğer olağanüstü varlıkların, cinlerin şerrinden ve her türlü kötülüklerden korunması amaçlanmıştır.⁸⁸

Doğumdan sonra günümüzde çocuğun kulağına bir din adamı davet edilerek ezan okutulur, isim verilerek kulağına söylenir.⁸⁹

Özbekler çocuklarına Allah ve Peygamber isimlerini koyarlar, Ekber, Gani, Resul, Nebi, Muhammed gibi. Bu isimlerle çocuğun Allah'ın merhameti ile dünyaya geldiği ifade edilir, çocuğun ömrünün uzun olması, her türlü kötülüklerden korunması için niyet

⁸⁵ Beğmatov, Namlar Ve Adamlar, 12

⁸⁶ Cabbarov, Etikad, 15; T.Saksanov, "Mukaddes Caylar Ve Kadamcalarga Sığımış", Taşkent 1981, 10-11; İsmail Hayyam, Özbek Toyları, Taşkent 1992, 34

⁸⁷ Cavliev, Kışlak Ahalisi, 32

⁸⁸ İsmailov, 11

⁸⁹ Settar, 6

edilir.⁹⁰ Allah verdi, Tanrı Verdi, İnyetullah, Lutfullah, Allaha Şükür gibi isimler çocuğu olmayıp sonradan olan veya kız çocukları olup erkek çocuğu sonradan olan çocuklara verilir.⁹¹ Özbekler çocuğa verilen ismin, çocuğun hayatına, kader ve bahtına çok tesir ettiğine inandıkları için ölen kişinin ismini çocuğa vermezler. Çünkü merhumun ruhu kızarak kalır, isim ile birlikte ecel çocuğa geçer.Çocuğa güzel isim çocuğun bahtının açık olacağına; kötü isim vermek çocuğun bahtsız olacağına işaret ettiğinden Özbekler isim seçimine özen gösterirler.⁹²

Özbekler çocuk doğduktan sonra geçen kırk güne "Çille kırkı" derler. Bu kırk gün içinde çocuğa hastalık, nazar, büyü gibi çeşitli kötülüklerin geleceğinden korkulur.⁹³ Eğer çocuk bu günlerde hastalığa tutularsa, çocuğun çillesine cin değdi deyip, iki üç gün Kur'ân dan çeşitli ayetler okutup çocuğu bu durumdan kurtarmaya çalışırlar.⁹⁴ Bu çille günlerinde eve yabancı adam giremez, akşam namazından sonra kimse sokağa çıkamaz, anne ve çocuğun bakımına özen gösterilir, temiz tutulur ve temiz evde kalırlar. Çocuğa nazar boncuğu ve muska takılır. Çillesi (kırkı) çıkınca yakın akraba davet edilerek bunu kutlar, bu kutlamaya da "Çille Toyu" denir.⁹⁵

Çillesi çıkan çocuk beşiğe merasimle konur, buna " Beşik Toyu" denir. Temiz, safdil, çok çocuklu kadınlardan biri abdest alıp,Fatiha suresini okuduktan sonra "Bismillahirrahmanirrahim" diyerek çocuğu eline alır; beşiğe iyiler girsin kötüler çıksın diye

⁹⁰ Settari, 12; Beğmatov, Namlar Ve Adamlar,34; Beğmatov, Özbek İsimler, 190

⁹¹ Settari, 12; Beğmatov, Namlar Ve Adamlar, 10,33

⁹² Settari, 13; Beğmatov, Namlar Ve Adamlar, 12

⁹³ İsmailov ,29

⁹⁴ Fazilov, 4

⁹⁵ T.Cavliev, An'aneler-Hayat Sabahı, Taşkent 1992, 56; Settari, 6; İsmailov, 27

beşiği biraz sallayarak, çocuğu beşiğe koyar. Çocuğun baş tarafına taş, ekmek, muska, ayak tarafına tarak, ayna, ustura gibi şeyler konur. Bununla çocuk daima tarak gibi sabırlı, çocuğun başı taş gibi sert, dili ustura gibi keskin, bahtı ayna gibi parlak, kendisi ise daima ekmek gibi aziz, rızkı bol olsun temennisinde bulunulur.⁹⁶ Bu toya çocuğu olmayan veya çocuğu düşen kadınlar katılamazlar. Çünkü bu kadınların anne ve çocuğa kötü yönde tesir edeceğine, çocuğun kısır kalmısına, annenin bundan sonra çocuğu olamayacağı şeklinde inanılır.⁹⁷

Çocuğun doğumdan 10 gün sonra çocuğun ana saçı makasla kesilir. Bu saçı Özbekler türbelere götürürler ve çeşitli niyetlerde bulunurlar, burada çocuğu olmayanlar, çocuğu düşenler erkek çocuğu olup kız isteyenler, kız çocuğu olup erkek isteyenler kendilerine göre dua ederler. Çocuğun başında kalan saça "kakıl" veya "haydar" denir. Çocuğun saçının kesimi ve türbeye götürülmesine de "saç toyu" denir.⁹⁸

Çocuğun ilk dişi çıkıp, çocuk dişe alıştıktan sonra "diş toyu" yapılır. Bu toya yakın akrabalar, komşular davet edilir. Gelen misafirler çocuğa çeşitli hediyeler getirir. Bu toyu yapmakla çocuğun bundan sonraki dişlerinin kolak çıkacağına inanılır. Misafirlere yemekte koyun kesilir, koyunun kellesi temizlenip, kazana konulduğunda çocuğun başı kelleye doğru tutulup, koyun kellesi ikiye bölünür. Bundan amaç çocuğun başı dik olsun, dişleri kolay ve iyi çıksın.⁹⁹

⁹⁶ Settar, 13; Fazilov, 6; İsmailov, 20; Cavliev, An'aneler, 56

⁹⁷ İsmailov, 27

⁹⁸ İsmailov, 34

⁹⁹ İsmailov, 36

Çocuk tek başına yürümeye başladığı zaman anne ve baba bunu yakın akraba ve komşularıyla kutlar, buna " ayak toyu " denir. Çocuğun ailesi komşu çocuklara çeşitli hediyeler verir, gelen misafire de ikramda bulunur. Ayak toyunda çocuğun ayağının arasından ip bağlanır ve ekmek bırakılır. Komşu çocukları ekmeği alarak kaçarlar, bununla çocuğun hızlı,düzgün yürüyeceğine inanılır.¹⁰⁰ Benzeri uygulamalar Türk dünyasının bir çok yerinde görülebilir.

Çocukların sünneti ise 1-2-5-7-9 ve 11 yaşlarında yapılır. Düzenlenen törene "Sünnet Toyu" denir. Sünnete yakın akraba ve komşular davet edilir. Misafirlere verilecek yemek yaşlıların duaları ile hazırlanır. Yemekten sonra din adamları ve yaşlılar Kur'ân-ı Kerim okuyarak, çocuğa ve ev sahine dua ederler. Sünnet yapılırken çocuğun anne ve babası ellirinin birini çocuğa değerlendirir, diğer eleri ile ise çocuğun yakasını tutarak otururlar. Bununla anne ve baba çocuğun acısının hafifleyeceğine inanır. Özbekistan'ın Harzem bölgesinde Sünnet zamanında çatıya çıkmak kesinlikle yasaklanmıştır. Çünkü çatıya biri çıkarsa, oradan eve cinler ve kötü ruhlar girerek çocuğa kötülük edeceğine inanılır. Hatta sünnet sonrasında çocuğun yattığı yer ip ile kuşatılır. Böylece kötülüklerin çocuğa zarar vermeyeceği kabul edilmiş olur.¹⁰¹

cb-Nişan-Düğün-Evlenme

Evlenme çağına giren genç delikanlı kendisi veya ailesi bir kızı beğendiğinde, erkek tarafı başta oğlanın annesi olmak üzere üç kadınla kız görmeye gider. Erkek

¹⁰⁰ İsmailov, 37

¹⁰¹ Bkz.İsmailov, 72-74

tarafına dünürücü "savcı" denir. Erkek tarafı kızı beğenecek olursa durumu uygun bir dille kızın ailesine açar, kız tarafı da uygun bir dille, nasipse olur diyerek, bir müddet düşünceklerini, araştırma yapacaklarını söyler. Sonraları kız tarafından bir iki kişi ile erkek tarafına giderek erkeğin evini görürler. Ev görmekle beraber erkeğin yaşı, işi ve başka özellikleri araştırılır. Bundan sonra kız tarafı kızın da görüşünü alarak bu işe meyilli olduklarını uygun bir dille dünürçülere bildirir. Dünürçülerin tekrar gelmeleri söylenir. İki - üç gün sonra erkek ve kadınlardan oluşan bir grup kız tarafına giderek işi tatlıya bağlarlar, buna " başı bağlandı " denir.¹⁰²

Sonra nişan yapılır. Belirlenen bir günde erkek tarafı hediyeleri ile beraber kız evine giderler. Bundan sonra nişan takılarak kız tarafına hediyeleri verilir. Nişanda misafirlerle hamur işleriyle beraber şerbet ikram edilir. Her iki taraf hazırlıklarını tamandıktan sonra, gelinin dayısı bir ekmeği ikiye bölüp, iki eliyle tutup " Bana bu bir ekmeğin iki parçası, yüreğime yakındır. Sol elimde tuttuğum yiğenim, sağ elimde tuttuğum damadımız, şu iki gencin birleşmesi, bizim dostluğumuzu kuvvetlendirsin " dedikten sonra, sol elinde tuttuğu gelini temsil eden ekmeği damadın vekillerine,sağ tarafta tuttuğu ekmeği de kızın vekillerine verir. Damadın vekilleri bu ekmeği damadın babasına verirler, baba ise bu ekmeği ufalayarak yakınlarına verir. Buna "Ekmek kırma" denir. Bununla iki tarafın akrabalığa razı olduğu anlaşılır.¹⁰³

¹⁰² İsmailov,102; Settar,108; Abdussamedov-Şermatov-Samed,6; Cavliev, An'aneler, 52; T.Taşlanov, Kavak İçimi Nime?, Yaşlar Ve Din, Taşkent 1989, 74-75

¹⁰³ İsmailov, 105

Nişandan düğüne kadar olan zaman zarfında her perşembe günleri "Perşembelik", bayram günleri "bayramlık" hediyeler gönderilir. Erkek tarafı bu hediyeleri göndermezse, ayıplanır ve kınanır.¹⁰⁴

Düğün iki tarafın belirlediği günde yapılır. Düğün için ilk önce yaşlılar, din adamı ve fırıncıların duasıyla özel Tandır ekmeği hazırlanır. Sonra yine yaşlılar ve din adamın katılımlarıyla dua ile hayvan kesilir. Düğün yemeğinde kötü birşey olmasın diye acı kullanılmaz.¹⁰⁵

Düğünün birinci günü Kur'ân okunur, düğün sahibi tarafından mahalle sakinleri ziyafete davet edilir. Ziyafete gelen misafirler "Toylar kutlu olsun" derler. Düğün sahipleri ise size "Rahmet, söyledikleriniz gelsin" derler. Düğün evine girişleri ile birlikte kötülükler gitsin diye misafirlerin elleri eşik altında yıkanır. Sonra yemek verilerek dua edilir, eğlenceler yapılır.¹⁰⁶

Düğünün ikinci gününe "Gerçek toy gün" denir. Sabahleyin mahalle sakinleri ziyafete davet edilir. Gelen misafirlere yemek verilir, eğlence yapılır ve sonra onlar giderler. Akşamleyin gelin evine gelin almaya gitmek için erkek tarafının yakın akrabaları, uzaktan gelen misafirler düğün evinde kalır. Kız evinde de kadınlar kendi aralarında eğlenirler, gelen misafirlere ziyafet verilir.¹⁰⁷

¹⁰⁴ İsmailov, 106; Settar, 114

¹⁰⁵ İsmailov, 110; Abdussamedov-Şermatov-Samed, 15

¹⁰⁶ Settar, 114; İsmailov, 114

¹⁰⁷ Abdussamedov-Şermatov-Samed, 18; İsmailov, 114

Akşamleyin erkek tarafı gelin almak için kız evine giderler. Orada din adamı tarafından nikahları kıyılır. Nikah kıyılırken ortaya sofraya açılarak, ekmeğe, şeker ve bir sürahi su konur. Nikah kıydıktan sonra o sudan gelin-damat ve diğer nikaha katılanlar içer. Bunları yapmaktan maksat gençlerin ömrünün uzun olması, hayatlarında açlık görmemeleri, hayatlarının mutlu geçmesidir.¹⁰⁸

Nikahtan sonra gelin babasının evi önünde yakılan ateş etrafında kötü gözlerden korunmak için üç kere dolaşır.¹⁰⁹ Sonra babasının ayağına baş koyup " Kendisine verilen ekmeğe razı olması " istenir. Babası ondan razı olduğunu söyler, yaşlılar dua ederler. Gelin annesi ve kardeşleriyle vedalaştıktan sonra damatla arabaya binerek damadın evine giderler.¹¹⁰ Gelinle - damat ihtiyar olmasın diye, gelin eve getirilince, evin önüne yakılan ateşten gelin atlar.¹¹¹ Aynı şekilde gelin ve damatı kötü gözlerden, cinlerden korumak için üç yere yakılan ateşten gelin atlar.¹¹²

Sonra gelinle damat kız ve oğlan tarafından birer yengenin yardımıyla evin bahçesine girerler. Bahçede gelinle damat yalnız bırakılır. Burada birbirlerinin ayağına basmaya çalışırlar, bu olayı iki yenge gözetler. Eğer gelin damatın ayağına basarsa, ailede, hayatta onun sözü geçeceğine; damat basarsa damadın sözü geçeceğine inanılır.¹¹³ Bundan sonra gelin kendine ayrılan eve getirilir. Gelen misafirlere yiyecek, tatlı , meyve ve

¹⁰⁸ İsmailov, 114

¹⁰⁹ Settar, 115

¹¹⁰ M.Mirzeva-A.Musakulov, Astanası 1992,9; İsmailov, 116

¹¹¹ Cavliev, Tabiat, 53

¹¹² Settar, 115

¹¹³ İsmail, 120

çerezden oluşan sofraya hazırlanır. Bununla evlenen çiftlerin evinden kötülüklerin gitmesi, iyiliklerin gelmesi amaçlanır.¹¹⁴

Akşam olunca damat, gelin, gelin ve damat tarafının yengeleri gerdek odasına giderler. Orada yengeler ilk önce hayatları İslâm'a uygun olsun diye, gelin ve damata Kur'ân-ı Kerim'i tuttururlar. Sonra hayatları daima güzellik,hoşluk içinde geçsin diye ayna tutarlar. Damadın eli ipekten yumuşak olsun diyerek eline başörtüsü verirler, gelinin saçını okşarlar. Ağzları tatlı olsun diyerek bir üzümü kırka bölerek ağızlarına tutarlar, Gelin ile damat için hazırlanan döşegin bir tarafına bıçak bir tarafına makas konur. Gelinin hangi tarafa oturacağı merakla beklenir. Gelin bıçak tarafına oturursa yiğit oğlan doğuracağına, makas tarafına oturursa kız doğuracağına inanılır. Gerdekten sonra ilk günü iyi olmaz diye geline süpürge süpürtmezler. Evin bahçesinde köpek varsa, ona yağa batırılmış kemik atılır, bu eşlerin birbirine karşı sadakatlı olacağına işarettir.¹¹⁵ Yine ilk gün,damadın kardeşleri, yakınları gelin görmeye gelirler, buna "Yüz açtı" denir. Gelenler hediye getirerek, yeni evliler için dua ederler. Gelen misafirlere de ziyafet verilir.¹¹⁶

Bu günün akşamı da gelin tarafından gelenler, gelinin evinde "çeyiz atma" törenini düzenlerler. Gelin tarafı damat tarafına; damat tarafıda gelin tarafına hediyeler verir. Sonra gelin ve damatın hayatlarının mutlulukla geçmesi için dua ederler. Böylece iki taraf ilişkilerini daha da kuvvetleştirmiş olur. Bu törenden sonra gelin tarafı uğurlanarak düğün tamamlanmış olur.¹¹⁷

¹¹⁴ İsmailov, 120

¹¹⁵ Abdussamedov-Şermatov-Samed, 22

¹¹⁶ Cavliev, An'aneler, 52; İsmailov, 121

¹¹⁷ İsmailov, 124-125

Gelinle damat evlendikten sonra kırk gün çillelik (kırklık) çıkarırlar. Bu kırk gün içinde evli çiftlere nazar, büyü, cin gibi şeylerin kötülüklerinin geleceğinden korkulur.¹¹⁸ Bu dönemde evli çiftlere çok önem verilir, çiftler karanlık basınca evden çıkarılmazlar. Damatın işi uygun gitsin diye, kapının sağ kanadı açılır ve sağ ayak içeri atılarak eve girilir. Özbekler'de kapı daima sağ tarafa açılın diye kapı kolu hep sağ tarafa planlanır.¹¹⁹ Evde kırk gün boyunca devamlı ışık veya ateş yakılır.¹²⁰ Çiftlerin çilesi (kırkı)çıkınca yakın akraba davet edilerek bunu kutlarlar.¹²¹

cc- Kurban

Özbekler'in köklü inanışlarından biride kurbandır. Bu inanç Eski Türk dininde mevcuttu. Türkler Gök Tanrı ve diğer mukaddes tanınan şeylere kurban keserlerdi.¹²² Özbekler İslâm'a girdiklerinde ise Allah'ın emri olarak Allah için kurban kesmeye devam ettiler.

İslâm'da kurban kesilecek hayvanların özellikleri belirtilmiş, vacip olan kurban'ın vakti tayin edilmiş, bu vaktin dışında nafile olarak veya adak olarak kurban kesilebileceğide ifade edilmiştir. Özbekler bu tür kurbanların dışında düğünlerde, ziyafetlerde veya herhangi bir hayırlı işte kurban kesmeye devam etmişlerdir.¹²³

¹¹⁸ Abdussamedov-Şermatov-Samed, 25; Cavliev, Tabiat, 53

¹¹⁹ 53 Abdussamedov-Şermatov-Samed, 16; 15

¹²⁰ Abdussamedov-Şermatov-Samed, 16; Cavliev, Tabiat, 53

¹²¹ Settari, 6, Cavliev, An'aneler, 56

¹²² Bkz. Schmidt, 72; Gumilev, 8

¹²³ Settari, 102; İsmailov, 110; Cavliev, Kışlak Ahalisi, 52

Özbekler kendi çocuklarını her türlü kötü güçlerden hastalıklardan korumak ve bahtlarının açılması için türbeleri ziyaret eder ve Allah'a kurban keserler.¹²⁴ Mesala, Özbekler çocuğu her türlü kötülüklerden korumak için çocuğa kakil koyarlar, sonra türbeye giderek burada kurban keserler. Burada çocuğun kakili kesilir, böylece kötülüklerden korunacağına inanılır.¹²⁵

Özbekler arasında yaygın olan bir inanışa göre, insanlara zarar verdiğiğine inanılan Laçkar adlı kötü bir ruh vardır. Laçkar şefkatsiz, inktikam alıcı bir ruhtur. Dindar Özbeklere göre bu ruh gece dolaşır, kim bu ruhun gazabına uğrarsa Laçkar onu çarpar gider. Bu kişi kırk gün içinde ya ölür, ya da yaşar. Bu kötü ruhun gazabına uğrayan hastanın iyileşmesi için kurban adanır, adanan kurbanın kulağından kan çıkartılıp, hastanın yüzüne sürülür. Böyle kimseler için sadaka verilir ve hastanın iyileşeceğine inanılır.¹²⁶

Özbekler arasında Eski Türk inancındaki su kültürü günümüzde de İslâmi bir kılıf giyerek devam etmektedir. Özbekler "Ak su", "Hoca meyhane", "Hoca-i pak", "Hoca çak ata" gibi ırmak ve nehir sularına çeşitli ziyaretler düzenlenir. Buralarda dini sohbetler yapılır ve Allah'a kurban kesilir.¹²⁷

cd-Ölüm

Özbekler bütün müslümanlar gibi ölümü Allah'ın takdirine bağlarlar, eceli gelen insanın canını Azrail'in aldığına inanırlar. Cenaze dini törenle yıkanır ve defnedilir.

¹²⁴ Ahmed Cumaev, "Balagardan Emiş", Hakikat Ve Bidat,34; Cabbarov, Etikad, 23

¹²⁵ Cabbarov, Etikad, 15

¹²⁶ Cavliev, Kışlak Ahalisi, 34

¹²⁷ Cavliev, Kışlak Ahalisi, 39

Cenaze tabutla taşınırken orada bulunanlar tabutun yanına gelerek her taraftan yedi adım taşır. Cenaze defnedildikten sonra kabrin başına taş konur, taşa ölenin kimliği ile beraber çeşitli mersiyeler yazılır,¹²⁸ ayrıca kabir toprağına buğday gibi şeyler dikilir, bununla ölen için menfaat umulur.¹²⁹ Cenazeyi defnettikten üç gün sonra kabre gidilerek ziyaret edilir. Bazı yerlerde geceleri mezara çıra yakılarak konur, böylece ölenin hatırası anılır.¹³⁰

Defin töreninden sonra cenaze sahiplerine taziye verilir. ölenin yakınları, taziye vermek için gelenlere hizmet amacıyla, evden üç gün süreyle ayrılmaz. Cenaze evinde üç gün süreyle yemek pişirilmez, yemeği komşu ve akrabalar getirir.¹³¹ Merhumun ruhunu sevindirmek için din adamlarına, yakın akrabaları Kur'ân-ı Kerim okuttururlar. Ölen kişinin yakın akrabalarının tütsü yakmaları ve Kur'ân okutmaları şarttır. Aksi takdirde geriye kalanların felakete ve bahtsızlığa uğrayacaklarına inanılır.¹³² Aynı zamanda merhumun elbiseleri evde veya bahçede çeyiz gibi yayılır, bu adetle ölü hatırlanır, ruhu yadedilir. Arkasından yaptığı iyi işler zikredilir, kötü işleri anlatılmaz.¹³³

Merhum için, üçü, yedisi, yirmisi, kırkı kutlanır. Bu günlerde Kur'ân okunur, yemek verilerek, dua edilir.¹³⁴ Bununla birlikte ölünün yıldönümünde, mübarek geceler ve Ramazan ayında Kur'ân okunur.¹³⁵ Özellikle bayram günlerinde kabre gidilerek, ziyaret

¹²⁸ R.K. Osman El-Öşi, Merhum'mı Defin Etiş Merasimleri Ve Şerri Vasiyet, Üş Şehri 1993,10; Cavliev, Tabiat, 87; Cavliev, An'aneler, 76-77

¹²⁹ Settari,208; Şanazerov, 12

¹³⁰ Cavliev, An'aneler, 77

¹³¹ Osman El-Öşi, 14-16; Settari, 208; Cavliev, An'aneler, 76

¹³² Cavliev, Kışlak Ahalisi, 53

¹³³ Settari, 208

¹³⁴ Cabbarov, Etikad, 20; Settari, 208

¹³⁵ Cavliev, Kışlak Ahalisi, 53

edilir ve Kur'ân okunur.¹³⁶ Merhumun kırkı çıktıktan sonra yakınları cenaze sahiplerini evlerine davet ederek gönüllerini alır, merhum için dua ederek onu yad ederler. Aynı zamanda yakın akrabalar bir yıl geçene kadar ara sıra cenaze sahiplerini arayarak hal hatır sorar, gönüllerini hoşnut etmeye çalışırlar.¹³⁷

ce- Nevruz

Nevruz; Türkler arasında binlerce yıldan beri kutlanan bir bahar bayramıdır. Kaynaklar, Türklerde yılbaşı gününün, baharın başlangıcında olduğuna işaret etmektedir. Oniki hayvanlı Türk Takvim' inde yılbaşı 21 Mart yani Nevruz günüdür.¹³⁸ Türkler bugüne "yeni gün" demektedir. Özbekistan' da nevrüz, milli bir gün ve tatil niteliği kazanmıştır. Nevruz törenleri bir hafta devam eder, bu bayram tabiatın canlanışını ve yenilenmesini ifade eder.¹³⁹

Özbekler arasında Nevruz ile ilgili şöyle bir rivayet vardır. Karbaba ve Karkız gibi Nevruzun hem öz babası hemde öz kızı vardır. Nevruz babası - ak giyimli nurani ihtiyar - baba çiftçi, onun kızı ise bayan çiçektir. Babaçiftçi Nevruzda "yeni yılda " tarlaya çıkıp, ekin diker, yapacağı işleri düşünürmüş, kar altındaki çiçek ise naz ile uykudan göz açarmış. Onu gören Babaçiftçi : İsmi nedir - ey çiçek diye sorarmış, O' da Nevruz kızı

¹³⁶ Cabbarov, Etikad, 22; Cavliev, Tabiat, 86

¹³⁷ Cavliev, An'anler, 76

¹³⁸ Bkz.M.Hasani-O.G.Hocaev, Nevruz Ve Tabiat Sırları, Taşkent 1991,4; R.G.Mukminova-H.H.Habibullaev-A.Azamova E.E.Kerimov-A.A.Tacibaev, Özbekistan Tarihi, Taşkent 1994, 195; Settar, 98; Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, İstanbul, I, 91; Makas - Kalafat, 54

¹³⁹ Settar, 98

bayçiçek - diyerek cevap verirmiş. Böylece baharın geldiği müjdesini alan Babaçifçi işlerine başlamış.¹⁴⁰

Özbeklere göre Nevruz, yardım ve iyilik remzidir. Halk Nevruz günlerinde birbirlerini "Nevruzun mübarek olsun" diyerek kutlarlar.¹⁴¹ Bu günlerde ikram edilen yemek "Sümelek"¹⁴² adı verilen pilavdır. Bu günlerde güreş, at yarışları, köpkarı, horoz dövüşleri gibi spor gösterileri yapılır, çeşitli halk oyunları oynanır.¹⁴³

Nevruz bayramının en önemli cihetlerinden biride ihtiyarlara hürmet, onların hallerini sorup yardım etmektir. Bu günlerde kabir ziyareti yapılır, merhumlara Kur'ân okutulur, kabirler düzeltilerek çeşitli çiçekler dikilir. Kısacası Özbekler kendi kültür unsurları ile birlikte nevrüz bayramını kutlamaktadır.¹⁴⁴

D- Diğer Halk İnanışları

da- Cinler

Cinler olağanüstü güçlere sahiptir. Bunların kabristanlarda, tarlalarda, viraneliklerde yaşadıklarına inanıldığı gibi,¹⁴⁵ ceviz, çınar, incir, iğde gibi ağaçlarda da yaşadıklarına¹⁴⁶ ve geceleride bu ağaçlar'dan hayvan kıyafetinde çıktıklarına inanılır. Bu ağaçların altında uzun süre durulduğunda baş ağrısı olacağına, kişi kendisini iyi hissetmeyeceğine, bazen ise

¹⁴⁰ Cavliev, An'aneler, 49

¹⁴¹ Cavliev, An'aneler, 49

¹⁴² Settar, 99; Makas-Kalafat, 94

¹⁴³ Settar, 99; Muknina-Habibullaev-Azamova-KarimovTacıboev, 196

¹⁴⁴ Settar, 100

¹⁴⁵ Cabbarov, Etikad, 11; Saksanov, Mukaddes Caylar, 26

¹⁴⁶ Cavliev, Tabiat, 62; Saksanov, Mukaddes Caylar, 26

buralarda insanları cinlerin çarptığına inanılır.¹⁴⁷ Bunlardan korunmak için muska, tılsım yaptırılır¹⁴⁸ veya fal açtırılır.¹⁴⁹

db- Nazar

Özbekler bütün Türkler gibi nazara (göz değmesi) inanırlar.¹⁵⁰ Özbekler nazarı keskin, gözü değen insandan korkarlar. Bazen kişiler hasta olsa, ona göz değdiğine inanılır ve kötü gözden kurtarmak için dua okunur.¹⁵¹ Özbekler nazardan korunmak amacıyla Kur'ân ayetlerinden nazarlık, muska yaparlar veya şifa otlarından faydalanırlar.

Bunlar çocuklara, hayvanlara, evlere, bitkilere takılır.¹⁵² Nitekim Onlar ipeğe, nazar değmesin diye ateş yakarlar, ipek haneye muska takarlar. Nazarı keskin kimseleri ipekhaneye koymazlar.¹⁵³ Yine Özbekler arasında sığırları kötü güçlerden korumak için muska takılır, mezarlardan atlatılır. Yeni doğan buzağıya gözdeğmesin diye yabancıya göstermezler.¹⁵⁴

dc- Muska

Eskiden serçe kanı ile yazılır veya şifa otuyla yapılırdı. Şimdi ise Kur'ândan ayetlerle yazılır veya şifa otuyla yapılır. Muskayı erkek ve kadınlar takmakla beraber daha ziyade çocuklara takılır; çocuğun takkesine, kalpağına, ceketine veya yatağına konur.

¹⁴⁷ Şanazerov, 33; Saksanov, Mukaddes Caylar, 26

¹⁴⁸ Cabbarov, Etikad, 11; Fazilov, 14

¹⁴⁹ Fazilov, 22

¹⁵⁰ Bkz. A. İnan, "Nazarlık", Türk Folklor Araştırma Yıllığı, 1963, Sa.169; Makas-Kalafat, 27

¹⁵¹ Fazilov, 12; Cavliev, 102

¹⁵² Şanazerov, 53; Hocamuradov, 67; Cavliev, Tabiat, 58

¹⁵³ Cavliev, Tabiat, 66

¹⁵⁴ Cavliev, Tabiat, 71

Muskannın her türlü hastalıklardan, nazardan, cinlerin kötülüklerinden, dev,peri, albasti, düşman korkusundan, bahtsızlıklardan koruduğuna inanılır.¹⁵⁵

dd- Isırık

Isırık (Şifa otu), kırlarda - çöllerde olup, onunla halsizlik, nazar ve diğer olağanüstü güçlerin kötülüklerinden korunulduğuna inanılır. Bazı kadınlar ısırığın tanesi ile muska yapıp, çocuklara takarlar.¹⁵⁶ Nitekim Özbekler, çoğu zaman çocuklar hastalansa "bu nazardan, kötü nefesten olsa gerek" diyerek ısırığı ateş koruna tutar ve onu çocuğun başı üstünde döndürürler. Bazıları ise çocuk doğuracak kadına ısırığın suyunu koyup içirirler, bununla doğumun kolay olacağına inanılır.¹⁵⁷

de- Falcılık

Falcılıkla yaşlı kadınlar uğraşır. Özbekler bir kişi uzun süre hasta olursa falcıya giderek fal açtırır.Bununla hastaya musallat olan cinler, periler, devler gibi olağanüstü varlıklar bulunarak, hasta bunlardan kurtarılır.¹⁵⁸

df- Sarımsak

Özbekler sarımsağı kutsal kabul ettikleri için,onu çocukların beşiğine koyarlar, Böylece kötülüğün gelmeyeceğine inanırlar.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Muhammed Ahmedov, "Sanlarının Sihirlisi Buladı mı?", Yaşlar Ve Din, Taştent 1989, 66, 70; Hocamuradov, 68; Fazilov, 13; A.M.Canov, "İkki Dünyasından Ayrılan Münafıklar", Hakikat Ve Bidat,24

¹⁵⁶ Ü.A.Ahmedov-H.H.Halâmatov, Çilancide Dari Var Usımlık, Taşkent 1993, 3; Şanazerov, 55; Cavliev, An'analər, 28

¹⁵⁷ Fazilov, 19

¹⁵⁸ Fazilov, 22; Cabbarov, Etikad, 25

dg- Balık

Özbekler bazı balıkları mukaddes sayarak, onlara dokunmazlar, kim balıklara zarar verirse veya yerse kendisine musibetlerin, hastalıkların geleceğine inanırlar.¹⁶⁰

dh- Köpek

Özbekler köpeği öldürmeyi uğursuzluk olarak gördükleri için, köpeğe bir kötülük yapmazlar.¹⁶¹

dı- Hastalık

Bazı kadınlar kulağı ağrıyan çocuklarını iyileştirmek için ikiz doğan kadınlara götürürler. Bu kadınlar ayaklarına karanın karasını sürüp başı eşiğe koyulan hasta çocuğun kulak bezi üstüne karayı yavaşça sürerler. Bununla çocuğun iyileşeceğine inanırlar.¹⁶²

Cilt hastalığına tutulan kişiler hasta olan yerin etrafını kara kalem ile çizerek kuşatırlar. Hasta bölgenin ortasına " Bismillahirrahmanirrahim " yazılı sözü koyarlar. Bununla hastalığın yayılmasına engel olunacağı ve iyileşeceği umulur.¹⁶³

Özbekler öksüren hasta çocuğun iyileşmesi için (bu öksürüğe mavi öksürük derler.) mavi karga¹⁶⁴ tüyünü çocuğun paltosuna takarlar veya karganın yumurtasını

¹⁵⁹ Cavliev, Kışlak Ahalisi, 35

¹⁶⁰ Cavliev, Tabiat, 69

¹⁶¹ Cavliev, Tabiat, 69

¹⁶² Fazilov, 46

¹⁶³ Fazilov, 47

¹⁶⁴ A.İ.Abdussamedov, İlmi Ateizm, Taşkent 1987, 27

mavi renkle boyadıktan sonra pişirip, çocuğa yedirirler. Bununla çocuktan bu öksürüğün gideceğine inanırlar.¹⁶⁵

Çocuğu kızamık olan kadınlar çocuklarını ışık girmeyen evde saklar. Çocuk üşümesin diye ev sıcak tutulur, giysileri değiştirilmez, yıkanırken ayakta durur, hatta yüz ve kolları yıkanmaz.¹⁶⁶ Bu çocuğa kırmızı gömlek giydirilir, kırmızı mendil örtülür, kırmızı bezler bağlanır. İnanişçe göre, hastalığın simgesi " mavi " olsa mavi renkler, " kırmızı " renkler hastalığı geçirir. Yukarıda saydığımız adetler yapılırsa hastalığın benzer renkteki eşyalara geçeceği, böylelikle hastalığın iyileşeceğine inanılır.¹⁶⁷

Sarılığa tutulan hastanın iyileşmesi için hastanın boynuna sarı gerdanlık takılır, başından sarı su dökülür, hastadan sarılığı kendisine alması için suya balık konur. Böylece hastanın iyileşeceğine inanırlar.¹⁶⁸

dk-Kısmet

Harzem şehrinde insanlar kendi geçimlerinin iyi olması için, pazara vardıklarında, ilk önce koyun pazarına girerek, bir koyunu sıvazlarlar, böylece işlerinin kolay olacağına inanırlar.¹⁶⁹

e- Özbekistan Türkler'inin Halk İnanışlarının Değerlendirilmesi

ea- İslâm Öncesi Türk İnanışlarının İzleri

¹⁶⁵ Fazilov, 45

¹⁶⁶ Fazilov, 46

¹⁶⁷ Cavliev, Tabiat, 32

¹⁶⁸ Fazilov, 46

¹⁶⁹ Hayyam, 58

Özbekistan'da günümüzde yaşatılmaya devam edilen halk inanışlarının çok eski ve köklü bir tarihi vardır. Geçmişin derinliklerinden şekil değiştirerek gelen, fakat özünü muhafaza eden bu inanışlar, zamanla nesilden nesile aktararak günümüze kadar ulaşmıştır. Daha çok İslâm'dan önce Türkler'in sahip olduğu ve " Halk dini " diyebileceğimiz inanışları öncelikli olarak, Halk arasında yaşatılmaya devam edilmiştir.¹⁷⁰

Türkler İslâm'ı kabul ettikten sonra bazı eski inanışlarını, gelenek ve göreneklerini muhafaza etmektedir.

Bunlardan biri Gök ile ilgili olarak günümüz Özbek Türkleri arasında yaşatılan inanışlarda kendini göstermektedir. Eski Türkler Gök Tanrıya inanırlardı. Tanrının ise kötü insanları cezalandıracağı kabul edilirdi. İslâm'ı kabul ettikten sonra, onlar kötü insanlara Allah'ın gökten taş yağdırmak suretiyle cezalandıracağına inanmaktadırlar.¹⁷¹ Ayrıca Gök ile ilgili inanışlarını göstermesi açısından, Gökhan, Gökay ve benzeri isimlerinde bulunması gök ile ilgili inanışları göstermesi açısından önemlidir.¹⁷² Bu durum bizce İslâm'dan önce Türkler'de mevcut olan Gök Tanrı inanışının İslâm'dan sonra Allah'ın gök ile ilgilendirilerek devam ettirilmesidir. Bunun dışında Özbekistan'da önemli bir yer tutan akarsu, yüksek dağlar, mağaralar, ulu ağaçlar, türbe v.b. ilgili inanışlarda İslâm'dan önce Türklerin sahip olduğu ve İslâm ile birlikte yaşattıkları inanışlar arasında görülmektedir.

¹⁷⁰ Küçük-Erdem, 185

¹⁷¹ Cavliev, Tabiat, 13 ; Gumilev, 32

¹⁷² Beğmatov, Namlar Ve Adamlar, 9

İslâm öncesi Türkler'de mevcut olan " Yer -su " adı altında saygı gösterilen¹⁷³ halâ halk arasında eski inanışların kalıntıları olarak devam ettirilmektedir. Su kenarlarında kurban kesilmesi,¹⁷⁴ çeşitli mağara¹⁷⁵ ve ağaçların kutsal kabul edilerek ziyaret edilmesi, duanın etkili olması için bu tür yerlerde yapılması,¹⁷⁶ bazı ağaçların kesilmemesi, kutsal kabul edilmesi¹⁷⁷ bu gibi unsurlar sayesinde kötülüklerden korunulduğuna ve şifa umulduğuna inanılması¹⁷⁸ eski Türk inanışlarının günümüzde yaşayan canlı örnekleri kabul edilmektedir.

Özbekistan'da Ateş ve Ocakla ilgili inanışlarda dikkat çekici niteliktedir. Eski Türkler'de ateş kutsal sayılır, her şeyi temizler ve kötü ruhları uzaklaştırır.¹⁷⁹ Bu inanışın izlerine günümüz Özbekistan'ında da rastlanmaktadır. Özbek Türkleri kötülüklerden, cin ve şer güçlerden korunmak için ateş üzerinden atlamaktadır.¹⁸⁰ Çeşitli hastalıklardan kurtulmak içinde ateşle icra edilen "alas-alas" , "küçürük"¹⁸¹ uygulaması yapılmaktadır. Ayrıca ateşe su dökülmemesi, pislenmemesi, üzerine tükürülmemesi, yemek artığının ve tırnağın atılmaması¹⁸² şeklindeki saygı ile karışık inanışların kökleri oldukça eskilere dayanmaktadır. Ateşin bu durumu İslâm'dan önce kutsal kabul edildiğini ve bu kutsallığının günümüzde de devam ettiğinin gösterilmesi bakımından önemlidir.

¹⁷³ Bkz. İnan, Eski Türk Dini, 30

¹⁷⁴ Bkz. Cavliev, Mukaddes Caylar, 12

¹⁷⁵ Bkz. Cavliev, Mukaddes Caylar, 20

¹⁷⁶ Bkz. Şanazerov, 45,50

¹⁷⁷ Bkz. Cavliev, Tabiat, 13

¹⁷⁸ Bkz. Cavliev, Mukaddes Caylar, 12

¹⁷⁹ Bkz. Cabbarov, Etikad, 71

¹⁸⁰ Bkz. Cavliev, Tabiat, 53-54

¹⁸¹ Bkz. Cavliev, Tabiat, 52,54

¹⁸² Bkz. Cavliev, Kışlak Ahalisi, 33

Eski Türk inanışlarında iyi ve kötü ruhlar olarak yer alan varlıkların özellikleri Türkler'in İslâm'ı kabulünden sonra cin, şeytan ve meleklerle ilgi kurularak devam ettirilmektedir.¹⁸³ Ancak İslâm' dan önce mevcut olan albastı ile ilgili inanış hemen hemen bütün Türk dünyasında ortaklık arz ederek devam ettirilmektedir.¹⁸⁴

Özbekistan'da çeşitli törenlerde de eski Türk inanış ve gelenekleri yaşamaktadır. Bunlardan dikkati çeken yağmur yağdırmak ve cenaze için yapılan törenler esnasında rastlanan inanışlar gelmektedir. Yağmur yağdırmak için İslâm öncesinde icra edilen törenlerde "Yada Taşı"¹⁸⁵ ve "Su" dan faydalanılmakta idi.¹⁸⁶ Günümüzde yağmur yağdırmak için de kullanılan bu materyallerden su ile ilgili olan halâ devam etmektedir.¹⁸⁷ Ayrıca cenaze törenlerinde ölü için verilen ölü aşı, ölünün belli günlerinde üç, yedi, ve kırkinci günlerinde anılması gibi uygulamalar halâ yaşamaktadır.¹⁸⁸ Ancak bu törenlerde doğal olarak Kur'ân okunması, mübarek gün ve gecelerde ölünün yad edilmesi gibi İslâmi motiflerde bulunmaktadır.¹⁸⁹ Eski Türkler'de ata ruhlarına verilen önem, İslâm sonrasında, onlar için dua ve kabir ziyaretini yerine getirmek ve Kur'ân okumak şeklinde devam ettirilmektedir.¹⁹⁰

¹⁸³ Bkz. Cavliev, Tabiat, 52; Cavliev, Kışlak Ahalisi, 33

¹⁸⁴ Bkz. Güngör-Argun, 96; Saksanov, 26; Cavliev, Kışlak Ahalisi, 39; İnan, Şamanizm, 161-162; Cabbarov, Etikad, 11, 18

¹⁸⁵ Bkz. İnan, Şamanizm, 160; İnan, Eski Türk Dini, 252

¹⁸⁶ Bkz. Settar, 147

¹⁸⁷ Bkz. Settar, 147; Cavliev, Tabiat, 45; Hocamuradov, 58

¹⁸⁸ Bkz. Osman El-Öşi, 14-16; Settar, 208; Cavliev, An'aneler, Cabbarov, Etikad, 20

¹⁸⁹ Bkz. Cavliev, Kışlak Ahalisi, 52-53; Settar, 208

¹⁹⁰ Bkz. Cabbarov, Etikad, 22; Cavliev, Tabiat, 86

Özbekistan'da insanlara, hayvanlara, evlere, bitkilere, iş yerlerine kötü ruh ve kötü göze karşı korunma amacı ile çeşitli cisimler takılmaktadır.¹⁹¹ Bu cisimler arasında¹⁹² nazarlık, ısırk otu¹⁹³ ve muska¹⁹⁴ yer almaktadır. Bu cisimler nazarın kaynağı olan varlıktaki hasta edici ve öldürücü gücü üzerine çekerek, onu taşıyan insanı, hayvanı hatta eşyayı korumaktadır. Nazara karşı kullanılan bu maddelerde sihirsel unsurların varlığı düşünülmektedir.

Bütün bunlar Özbekistan'da yaşayan halk inanışlarında eski Türk dini inanışlarının izlerini göstermektedir.

eb- Özbekistan Halk İnanışlarının Değerlendirilmesi

İslâm dini Türk milleti tarafından içtenlikle ve kolayca kabul edilmiştir. İslâm sonrasında Türkler arasında yaşayan inanışlar bilerek yada bilmeyerek nesilden nesile aktarılarak günümüze kadar gelmiştir. Bu halk inanışlarının bir kısmı hurafelere ve halk muhayyilerine dayanırken, bir kısımda İslâm öncesi Türk inançlarının çeşitli motifler altında devam ettirilmesidir. Manevi folklor yönünden çok zengin olan Özbek Türkleri'nin halk inanışları Türk kültür tarihi açısından önemle üzerinde durulması gereken konulardır. Halâ İslâm öncesi Türk kültürünün izlerini taşıyan folklorik inanışlar, bölge halkının ümit ve inanç dünyasında canlı şekilde yaşatılmaktadır.

¹⁹¹ Bkz.Fazilov, 12; Cavliev, Tabiat, 102

¹⁹² Bkz.Cavliev, Kışlak Ahalisi, 35

¹⁹³ Bkz.Fazilov, 19

¹⁹⁴ Bkz.Fazilov, 13; Hocamuradov, 68

Özbekistan'da yaşatılan halk inanışlarını aşağıdaki kategoriler içinde tasnif etmek mümkündür.

- 1- Fertlere ve topluma zararı olmayan inanışlar
- 2- Fertlere ve topluma ümit veren faydalı inanışlar
- 3- İslâm'a aykırı olmayan inanışlar
- 4- İslâm'la çatışan inanışlar
- 5- İlimle, ilmi verilerle çatışmayan inanışlar
- 6- İlimi temellere aykırı olan inanışlar.¹⁹⁵

Bu kategoriye göre gözönünde bulundurulması gereken husus bir inanışın İslâm'a ve ilme uygunluğudur. Herhangi bir inanış bu ölçülere uygun düşmüyorsa, bu uzmanlar tarafından ortaya konulmalı, halka anlatılarak sağlıklı bir dini inanışın oluşması sağlanmalıdır.

Halk inanışlarıyla insan ihtiyaçlarını gidermek, ümitlerini yerine getirmek, huzur ve güven duymak istemektedir. Bunlardan İslâm'a ve ilme uygun olmayanların kökü bilgisizliktir. Bu durumu düzeltmenin yolu ise iyi bir dini teşkilatlanma, iyi bir din adamı kadrosu ve iyi bir çalışma programıdır. Bu sayede insanlar arasında sağlıklı bir dini inanışın oluşması zamanla sağlanmış olacaktır.

¹⁹⁵ Bkz. Hikmet Tanyu, "Dini Folklor Veya Dini-Manevi Halk İnançlarının Çeşit Ve Mahiyeti Üzerinde Bir Araştırma" A.Ü.İ.F.D., Ankara 1976, XXI, 141

SONUÇ

Çeşitli sebeplerle anayurtlarından ayrılarak dünyanın çeşitli bölgelerine göç etmek zorunda kalan Türklerin bir kısmı M.Ö. 1300-1000 yıllarında Özbekistan topraklarına gelmiştir. Uzun tarihi geçmişi olan Özbekistan Türklerinin, Türk ve Moğol boylarının birleşmesinden meydana geldiği ortaya çıkmıştır. Özbekistan Türkleri'nin dini tarihi ve halk inanışları konusunu incelerken Özbekistan'da İslâm öncesinde Buddizm, Zerdüştilik, Hıristiyanlık, Manihaizm ve Türklerin Gök Tanrı dini adını verebileceğimiz dini inanışlarının bulunduğu tespit edilmiştir.

Türkler sahip oldukları inanç ve gelenekleriyle bağdaştıramadıklarından dolayı toplu bir şekilde bu dinlerden hiçbirini benimsememiştir. Çoğunluğu Eski Türk dini inanışlarını sürdürmüştür. Ancak Türkler İslâm ile karşılaştıklarında sahip oldukları inanç ve değerlerle İslâm'ın prensiplerinin birbirine çok yakın olduğunu gördüklerinden, onu bir daha ayrılmamak üzere kabul etmiştir. Nitekim İslâm'ın bu bölgeye girmesinden sonra, bu dinlerin bütünü etkisini tamamen kaybetmiştir. İslâm'ı kabul eden Özbekistan Türkleri'de Türk-İslâm medeniyetindeki yerini almıştır. Buhara, Semerkant gibi şehirler uzun yıllar Türk-İslâm medeniyetinin merkezlerinden biri olmuştur.

Özbekistan Türkleri İslâm'ı samimi bir şekilde kabul etmiş, tarih boyunca canlı bir dini hayat yaşamıştır. Ancak Ruslar'ın bu bölgeleri işgal etmeleri bu hayatı etkilemiş, özellikle Bolşevikler döneminde yapılan çeşitli baskılar sonucunda, yaşana gelen dini hayatın canlılığı tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bu baskılara rağmen, Özbekistan Türkleri, dinsiz, ateist olmamıştır. Herşeye rağmen sosyal adetlerini korumakla birlikte temel İslâmi inançlarını da muhafaza etmiştir.

İncelememiz sonucunda; İslâm öncesi eski Türk dini inanışlarının, uzun süre geçmesine rağmen halâ Özbek Türkleri arasında yaşadığı görülmüştür. Bu inanışların büyük bir kısmı İslâm inançları arasında yok olurken, bazıları İslâmi nitelik kazanarak, bazıları da orjinal şeklini koruyarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Özbek Türkleri arasında var olan bu özellik diğer Türk Cumhuriyetleri ile de benzerlik arz etmektedir. Nitekim eski Türk inanışlarının genel karakteristiği olan Tanrı, Gökyüzü, dağ, ağaç, orman, su, ateş, atalara saygı gibi inanışlar, doğum, ölüm, evlenme gibi örfeye dayalı uygulamalar eski Türk inanışının en belirgin vasfı olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkler'in tarihine, kültürüne ve vatanlarına bağlılık duyguları dinleri konusunda da aynı hassasiyeti göstermelerine ve bu özelliğiyle onların günümüze taşınmasına sebep olmuştur. Ancak, İslâm'ın onlarda meydana getirdiği uyanışı yanlış tekrarına imkan vermemiş, yeni dinin bütün kurum ve kurullarıyla yaşatılması için gerekli tedbirlerin alınmasını sağlamıştır. Böylece Özbekistan, dini ilimler noktasında Orta Asya Türkleri'nin merkezi durumuna gelmiştir. Eskiden büyük birer ilmi ve dini merkez durumunda olan Buhara, Semerkant, Taşkent gibi şehirler günümüzde eski canlılığından mahrum olsalar da, potansiyel bir eğitim merkezi görünümünü taşımaktadırlar.

Bu çalışmanın Özbek Türkleri'nin dini tarihi ve halk inanışlarını bütünüyle tanıtmada bazı eksiklikler vardır. Ancak sahasında yapılan ilk çalışma olması sebebiyle bu eksikliklerin hoşgörüleceği ve ileride bu sahada çalışacaklara yön vereceği inancındayım. Böylece Türk Milleti ve ilim dünyası Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bilinmeyen bu yönlerini de yakinen tanımış olacaktır.

Bu çalışmalar çeşitli yönlerden ortak tarafımız bulunan Özbek Türkleri'nin Türk umumi efkarına tanıtılmasında, yeniden birlik ve kaynaşmanın sağlanmasında yardımcı olacağını ümit etmekteyim.



BİBLİYOGRAFYA

- Abdussamedov, A.İ., İlmi Ateizm, Taşkent 1987.
- Abdussamedov, A.İ., Özbekistan Ateistik Dünya Karasının Karar Tapısı, Taşkent 1973.
- Abdussamedov, E., Şermatov, B., Samed. E., Küyev ve Kuda-Kudagaylar Risalesi, Taşkent 1993.
- Ahmedov, A.Ü., Halematov, H.H., Çilancide Dari Var Usımlık, Taşkent 1993.
- Asım, Necip, Orhun Abideleri, Matbaa-i Amire, İstanbul 1340.
- Askarov, Ahmedeli, Özbek Halkları Tarihi, Taşkent 1992, I.
- Avturhanov, Kremli Saltanati, Çev.Kerim Bahriev, Taşkent 1993.
- Bababekov, H., Rahimov, C., Sadikov, H., Özbekistan Tarihi, Taşkent 1994.
- Bala, Mirza, "Buhara", İ.A., İstanbul 1961 II.
- Beğmatov, E., Namlar ve Adamlar, Taşkent 1966.
- Beğmatov, E., Özbek İsimleri, Taşkent 1991.
- Belazuri, Fütühu'l-Büldan, Çev.Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- Bennigsen, A., S.S.C.B.'deki Müslümanlar, Çev.S.Taygan, Ankara 1984.
- Bennigsen, A., Queleuejay, C.L., Stepte Ezan Sesleri, Çev. N.Uzel, İstanbul 1983.
- Barthold, W., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Çev.K.Y.Koprımanov A.İ.Aka, Ankara 1975.
- Barthold, W., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Ankara 1990.
- Barthold, W., "Soğd", İ.A., İstanbul 1966,X.
- Bennigsen, A., Quzleuejay, C.L., Sufi ve Komiser, Çev. O.Turan, Ankara 1988.

Biruni, Ebu Reyhan, el-Asaru'l-Bakiye, Leipzig 1923.

Brockelmann, Carl, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, Çev. N.Çağtay, Ankara 1992.

Bociurkiw, B.B. "Sovyetler Birliğinde Kurumlaştırılmış Din ve Milliyet ilişkileri", Çev. T.T.Kurat, Sovyetler Müslümanları, Ankara 1988.

Cabbarov, İsa, Etkiad, Adat, Adab, Taşkent 1967.

Cabbarov, İsa, Hudalur, Evliyalar ve Adamlar, Taşkent 1985.

Ceatoni, L., İslâm Tarihi, Çev.Hüseyin Cahid, İstanbul 1927,X.

Cahız, Ebu Osman Amr b.Bahr, "Manâkib Cund el-Hilâfa ve Faza'il el-Etrak", Hilafet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri, Çev.Ramazan Şeşen, Ankara 1967.

Cavliev, T., An'aneler-Hayat sabahı, Taşkent 1992.

Cavliev, T., Kışlak Ahalisini Ateistik Ruhda Terbiyeleş meseleleri Taşkent 1979.

Cavliev, T., Tabiat, İnsan ve din, Taşkent, 1986.

Cavliev, T., Mukaddes Caylar-Hurafat ve Bidat Ocağı, Taşkent 1984.

Çobanoğlu Özkul, "Türk Kültür Tarihinde Su Kültürü" Türk Kültürü Ankara, 1993, Sayı, 361.

Danışmed, İsmail H., Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur? İstanbul 1959.

Danışmend, İsmail H., Türkler ve Müslümanlık, İstanbul 1959.

Devlet, Nadir. Çağdaş Türkiler, İstanbul 1993.

Devlet, Nadir, Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi Ankara 1985.

Devlet Nadir, "Altın Ordu", Büyük İslâm Tarihi, İstanbul 1992, IX.

Diktaş, Hidayet, "Asyanın Gözbebeği: Özbekistan" Zaman Gazetesi, 17.6.1994.

Durmuş, İlhami, İskitler (Sakalar), Ankara 1993.

Ekin, Alptekin, Uygur Türkleri, İstanbul 1978.

Encausse, Helene Cad, Sovyetlerde Müslümanlar, Çev. Adnan Tekşen, İstanbul 1992.

Eşanov, A.E., Azamhocayev, A.A., Aminova, B.H., Ahunova, M.A., Inayatov, H.Ş., Feyzullah Hocayev, Taşkent 1978.

Eren Hasan, "Türk Onomustigüe'i Hakkında", Fuat Köprülü Armağan, İstanbul 1953.

Fazilov, İ. Zararlı Adetler, Taşkent 1961.

Genç, Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilatı, İstanbul 1981.

Gunilev, Levnikolayeviç, "Eski Türk dini" Çev.H.Güngör, Türk Kültürü, Eylül 1994 .XXXII, Sayı, 377.

Gönültay, Şemseddin, "İbn-i Sinanın Şahsiyeti ve Milliyet Meselesi", Belleten, Ankara 1940, IV.

Göngör, Erol, Tarihte Türkler, İstanbul 1993.

Göngör, Harun, Arguşah Mustafa, Dünden Bugüne Gagauzlar, Ankara 1993.

Hasanov, A. Örf ve Adetler ve Ateistik Terbiye Taşkent 1984.

Hasani, M., Hocaev G, Nevruz ve Tabiat Sırları, Taşkent 1992.

Han, V.K., "İsâm Dini ve Bazı Çetelli Ulemalar", Milli Türkistan, Aralık 1970, Sayı 30.

Hayıt, Baymirza, Documents Soviet Rossa's Anti-İslâmpolicz in Türkestan, Köln, 1958.

- Hayıt, Baymirza, Die Wirtschaftsprobleme Türkestans, Ankara 1968.
- Hayıt, Baymirza, Türkistan Rusya ile Çin arasında, İstanbul 1975.
- Hayıt, Baymirza, "Hucum Altında Kalan İslâm", Milli Türkistan, 1962 Sayı 93.
- Hayıt, Baymirza, "Türkistan'da Ruslaştırma Siyaseti", Milli Türkistan 1982, Sayı 92.
- Hayyam, ismail, Özbek Toyları, Taşkent 1992.
- Hidayetov, G.A., Benim Canacan Tarihim, Taşkent 1992.
- Hocamuradov, İsmail, İslâm Millilik Kudriyatı Taşkent 1993.
- Hurewitz, J.C., Diplomacy Inthe Near an Midelle East, A Documanterz Recard= 1914-1956, Princeton 1956, II.
- İbn Esir, İslâm Tarihi, Çev. M.Beşir Eryarsoy, İstanbul 1986, IV.
- İbn Esir, İslâm Tarihi, Çev. Yunus Apaydın, İstanbul, 1986, V.
- İbn Esir, İslâm Tarihi, Çev. A.Köşeci, İstanbul 1986, VI.
- İbn Fadlan Seyahatnamesi, Hazırlayan Ramazan Şeşen, İstanbul 1975.
- İbn Hazm, Ebi Muhammed Ali, El-Fasıl Fil Milel vel Ehva en-Nihal, Kahire, 1321, I.
- İbn Nedim, Ebul-Ferec Muhammed b-Ebi Yakup İshak El-Varak el-Nedim el-Bağdadi, el-Fihrist, Naşir, Johannev Roediyer, August Müller, Beyrut 1965.
- İnan, Abdülkadir, Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul 1976.
- İnan, Abdülkadir, Tahihite ve Bugün Şamanizm, Ankara 1986.
- İnan, Abdülkadir, "Nazarlık" Türk Folklor Araştırma Yılığı 1963, sayı 169.
- Kafalı, Mustafa, Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükselişi Devirleri, İstanbul 1978.
- Kafaoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, T.K.A.E. Ankara 1977.
- Kafaoğlu, İbrahim, Selçuklu Tarihi, İstanbul 1972.

Kafaoğlu, İbrahim, Eski Türk Dini, Ankara 1980.

Kafaoğlu, İbrahim, "İlk Türk-İslâm Siyasi Teşekkülleri", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1992, I.

Kalankatuklu, Moisey, Albanya Tarihi, Çev.Z.M. Bünyatov, Bakü 1993.

Kaşgarlı Mahmut, Divan-ı Lügati't-Türk, Ter. B.Atalay, Ankara 1941, III.

Kaşgarlı Mahmut, Divan-ı Lügati't-Türk, Çev. Ali Çiçekli, 1970.

Kırzioğlu, Fahrettin, Kıpçaklar, Ankara 1992.

Kitapçı, Zekeriya, Türkistanda İslâmiyet ve Türkler, Konya 1988.

Kurat, A.N., "Sovyetler Birliğinde İslâm", Çev.H.Yılmaz, İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, İstanbul 1989, II.

Kurat, A.N., "Çarlık Rusyası ve Orta Asya Müslümanları" Çev.K.Kahraman, İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti İstanbul, 1989, II.

Küsani, S.Süleyman, orta Asya Tarihi, SuudiArabistan, I.

Küçük, Abdurrahman, Erdem, Mustafa, Dinler Tarihi, Anâdolu Üniv. Yay., No:701, 1993.

Lewis Bernard, Tarihte Araplar, Çev.H.D.Yıldız, İstanbul 1979.

Ligeti, L., Bilinmeyen İç Asya, Çev. Sadrettin Karataş, İstanbul 1986.

Makas Kalafit, Y., Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları, Samsun 1993.

Mansur, Muradov, Özbeğim I., Taşkent 1992.

Mirzaeva M., Musakulav, A., Astanası Tilladan, Taşkent 1992.

Muhammedov, A. "İkki Dünyasında Ayrılan Münafıklar", Hakikat ve Bidat, Taşkent 1988.

- Mukaddesi, Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir el- Beşşuri, Ahsan el-Takasim Fil Marifet El- Akalim, Naşir, d. Goeje, Leiden 1906.
- Narşahi, Ebi Bekir Mahammed b-Cafer, Tarih-u Buhara, Neşr-Emin Abdülmecid, Bedevi Nasrullah Mübeşşir et-Tarazi, Mısır 1965.
- Nıkıtine, B., "Nestüriter", İ.A., istanbul 1964, IX.
- Oktay, "Türkistan Kültür ve Tarihi Eserlerine Karşı Suikasd", Yol Türkistan, 1936 (1355), Sayı 82.
- Osman el-Öşi, R.K., Merhumnu Defin Etiş Merasimler ve Şerri Vasiyet, Üş şehri 1993.
- Ögel, Bahazddin, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1988.
- Ögel, Bahaeddin, Türk kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1972, II.
- Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, istabul 1971, II.
- Ömer V., M. "Adamlar Hakkında Bir Bahs", Hakikat ve Bidat, Taşkent 1988.
- Öztuna Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, İstanbul 1983, I.
- Pahlen, Caunt, Mission to Türkestan, London, 1964.
- Pratov, Ö. "Mukaddes Bitkilerin Sırrı", Hakikat ve Bidat, Taşkent 1988.
- Pristsuk, Omelyan, "Karahanlılar", İ.A., İstanbul 1967, VI.
- Rahman, Nasimhan, Türk Cihanı, Taşkent 1993.
- Rasonyı, Loszlo, Tarihte Türklük, Ankara 1988.
- Reşideddin, Oğuz Destanı, Hazırlayan, Z-V. Togan, İstanbul 1972.
- Saksazov, T., Mukaddes Caylar, Hurafat ve Bidat Ocağı, Taşkent 1984.
- Saray, Mehmed, Özbek Türkleri Tarihi, İstanbul 1993.

- Saray, Mehmet, Türkistan Türkleri, İstanbul 1984.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi İstanbul, 1983.
- Schimmel, A., Dinler Tarihine Giriş, Ankara 1955.
- Schmidt, P.W., "Türklerin Dini", Çev.Sadettin Baluç, İstanbul 1966.
- Settar, Mahmud, Özbek Udumları, Taşkent, 1993.
- Seydov, N.X., Osmanov, M.A., Ganiev, D.N., İlmî Ateizm ve Ateistik Terbiye, Taşkent, 1979.
- Seyidov, Mireli, Kızıl Döğüşcünün Taleyi, Bakü 1984.
- Spular, Berthold, İran Moğolları, Ankara 1957.
- Sümer, Faruk, Oğuzlar, (Türkmenler) İstanbul, 1980.
- Şanazerov, R., Mukaddesleştirilgen Usımlıklar ve Fen, Taşkent 1977.
- Taberi, Abu Cafer Muhammed b. Cerir, Tarihur, Rusul velmülük, Neşr. M.J.De Goeje, Leiden, 1885-89, VII,IX.
- Taheri, Amir, Kızıl Gökte Hilal, Çev.Cüneyt Akalını İstanbul 1999.
- Talat, Tekin, Orhun Yazıtları, Ankara 1988.
- Tunyu Hikmet, İslâmlık'tan Önce Türkler'de Tek Tanrı İnancı, İstanbul 1986.
- Tanyu, Hikmet, "Dini Folklor veya Dini-Manevi İnancıların Çeşit ve Mahiyeti Üzerinde Bir Araştırma", A.Ü.İ.F.D., Ankara, 1978, XXI.
- Tanyu, Hikmet, "Türklerde Ağaçlarla İlgili İnancılar", T.F.A.Y., Ankara 1976.
- Taşlanov, T., "Kavak İçimi Nime?", Yaşlar ve Din, Taşkent 1989.
- Togan, Z.Velidi, Bugünkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1942.
- Togan, Z.Velidi, Umumi TürkTarihine Giriş, İstanbul 1970.

- Toğralı Belgan, "Aile Yapısı ile İlgili Araştırmalar", Türk Yurdu, Aralık 1990.
- Turan, Osman, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara 1965.
- Turan Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul 1980, I-II.
- Tümer, Günay, Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ankara 1993.
- Türkiye-Azerbaycan dostluk Derneği, Özbekistan, Ankara.
- Vamberi Herman, Buhara Tarihi, Taşkent 1990.
- Vaux, B-Carrn De, "Davud" İ.A., istanbul 1944, III.
- Vehhab, Abdullah "İslâm Dinine Karşı Bolşevikler Hareketi", Yaş Türkistan, 1936 (1355), Sayı 77.
- Vloten, Gerlof Van, Araştırmalar, Çev.M.S.Hatiboğlu, Ankara 1986.
- Widengren, Geo, Mani und Der Manichaismus, Stuttgart, 1961.
- Wright, Robin, "Türkistan Raporu", Yeni Forum, Ankara 1992, XIII, Sayı 277.
- Yakubouskiy, A.Yu, Altın Ordu ve Çöküşü, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992.
- Yakut, Şihabaddin Ebi Abdillan el Hamevi, Mucemül Büldan, Mısır, 1906, II.
- Yalman (Yalgın) Ali Rıza, Cenupta Türkmen Oymakları I, Hazırlayan, Sabahat Emir, Ankara 1993.
- Yıldırım, Suat, Mevcud Kaynaklara Göre Hıristiyanlık, Ankara 1988.
- Yıldız, H.Dursun, İslâmiyet ve Türkler, istanbul 1980.
- Yıldız, H.Dursun, "Türklerin Müslüman olmaları", Büyük İslâm Tarihi, İstanbul 1992, VI.
- Yurdaydın, H.G., İslâm Tarihi Dersleri, Ankara 1988.

Zenkovsky, Serge, A., Pan-Türkism and İslâm Russia, Cambridge, Massuchassetts, 1960.



SUMMARY

ÇINAR, Selâmi; "The Religious History of Uzbekistani' an Türks and Their Folk Believes". M.A. Thesis (Adviser: Associate Prof. Mustafa ERDEM, A.Ü. Divinity School).

This thesis investigates the religious history of Uzbekistan and their Folk believes. It has an introduction, two chapters and a conclusion.

The introduction explains the historical borders of Uzbekistan, its population and ethnic structure.

The first chapter investigates the religious history of Uzbekistan Turks and the religions that existed before İslâm such as Buddizm, Zoraastrionism, Christianity, Manihaism and old Turkis believes. Besides it also studies the expansion of İslâm in Uzbekistan along with the history of Uzbekistan Turks, the religion of İslâm and general conditions of muslims in the area.

The second chapter determines the folk believes of contemoarary Turks of Uzbekistan. It treces the roots of some old Turkic believes which survived among the contemporary Uzbekistan Turks under İslâmîc motives. The conclusion summarizes the basic points of the thesis.